

Velika transformacija srednjoistočne Europe: Uspjeh i razočaranje*

JÁNOS KORNAI

Collegium Budapest i Harvard University

Budimpešta, Mađarska i Cambridge MA, SAD

UDK: 338.24(4-11)

János Kornai je emeritus profesor ekonomije na sveučilištu Harvard i stalni član Instituta za napredne studije Collegium Budapest, te bivši redovni profesor Ekonomskog instituta Mađarske akademije znanosti. Autor je više kritičkih radova o planskom gospodarstvu među kojima su najznačajniji Economics of Shortage (1980.) i The Socialist System, The Political Economy of Communism (1988.), te radova o ekonomskoj tranziciji među kojima su i The Road to a Free Economy (1990.), Highway and Byways (1995.), Struggle and Hope (1997.) i Welfare in Transition (2001.).

Ovaj esej predstavlja autorov pokušaj da u glavnim crtama da ocjenu procesa političke, društvene i ekonomske tranzicije u osam zemalja srednjoistočne Europe koje su ušle u EU u zadnjem valu proširenja. Autor u osnovnim crtama uspoređuje tranziciju u srednjoistočnoj Europi s procesom razvoja tržišnog gospodarstva u drugim krajevima svijeta i u drugim povijesnim razdobljima, kao i društvene i političke procese koji su ga pratili. Preko usporedbe autor daje ocjenu procesa tranzicije u srednjoj i istočnoj Europi te zaključuje da je proces po brzini, doseg u nenasilnoj prirodi bio znatno uspješniji nego mnogi slični procesi u drugim dijelovima svijeta i drugim povijesnim razdobljima. Autor isto tako analizira i probleme te razočaranja koja su pratila proces tranzicije te analizira da li i kako su se oni mogli izbjeći.

UVOD

U ovom se članku analizira osam zemalja koje su postale članice Europske unije 2004. godine. To su Češka Republika, Estonija, Poljska, Latvija, Litva, Mađarska, Slovačka i Slovenija. Dopustit

ću si slobodu da te zemlje kolektivno nazivam srednjoistočnom Europom ili regijom srednjoistočne Europe, iako je to, naravno, pomalo neprecizno u geografskom smislu. Dok ovo pišem, Europska unija suočava se s poteškoćama i nemoguće je pogoditi

* Predsjednički govor Jánosa Kornaija održan na 14. Svjetskom kongresu međunarodnog ekonomskog udruženja u Marakešu, Maroku 29. kolovoza 2005. godine. Članak je izvorno objavljen 2006. godine u časopisu *Economics of Transition*, 14(2):207-244. Zahvaljujemo se autoru Jánosu Kornaiju i njegovoj asistentici Katalini Szabo na ustupljenom pravu za prijevod i objavljivanje na hrvatskom jeziku. (Prim. ur.)

Zahvalan sam Zdeneku Kudrni, koji mi je pomogao u radu pažljivim prikupljanjem podataka i korisnim komentarima, Philippeu Aghionu, Zsuzsi Dániel, Jeanu-Paulu Fitoussiju, Stephanu Haggardu i Gérardu Rolandu, koji su komentirali prvu verziju rukopisa, kao i Tamaru Gendleru, Noémi Peteru, Katalini N. Szabó, Lászlu Szimoniszu, Lászlu Tóthu, Istvánu Gy. Tóthu i Jánosu Vargi koji su mi pomagali u pripremi građe te redakтури i prijepodu rukopisa.

što će budućnost donijeti. Kakav će utjecaj konačna sudbina Europske unije izvršiti na osam zemalja koje ovdje razmatram nije predmet ove studije. S druge strane, možda bi bilo korisno razmatrati tu regiju zasebno, jer su različita tijela Europske unije mikroskopski analizirala status svake od tih zemalja posebno prije njihova priključivanja. Njihovo se članstvo može shvatiti kao potvrda kojom se svjedoči da se te zemlje mogu podičiti i demokratskim političkim sustavima i tržišnim ekonomijama koje funkcioniraju.

Nakon 1990. godine, diktatura komunističke partije okončana je u deset zemalja, poglavito u Sovjetskom Savezu i u zemljama koje su bile u bliskom vojnom i gospodarskom savezu s njime, kao što su Bugarska, Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, Mongolija, Demokratska Republika Njemačka i Rumunjska; osim njih i u bivšoj Jugoslaviji i Albaniji, koje su u to vrijeme već imale labave veze sa Sovjetskim Savezom. Ne bih se usudio ni pokušati analizirati cijelo to područje u ovom članku, ako ne iz drugih razloga, onda zato što – prvenstveno sa stajališta njihovih političkih struktura – postoje ogromne razlike među pojedinačnim zemljama. S tog je stajališta osam zemalja, koje su predmet ove analize, prilično homogeno. No, iako one dijele niz važnih karakteristika sa spomenutom većom grupom, zemlje na koje se usredotočujem ne mogu se promatrati kao »reprezentativni uzorak« ove šire kategorije. Dajući obris predmetu svoje analize, namjerno sam odlučio usredotočiti se na regiju u kojoj su reforme bile najdosljednije i najdalekosežnije. U razmatranju osam novih zemalja članica, ograničio sam se na

raspravu o njihovim sličnostima, i ne bavim se opisom ni razjašnjavanjem znatnih razlika koje među njima postoje.

Vratimo se nekoliko desetljeća unatrag i prisjetimo se raspoloženja i iščekivanja ljudi koji žive u toj regiji i koji su se protivili komunističkom sustavu. Tada su vjerovali da je beznažno sanjarenje misliti da će u doglednoj budućnosti njihove zemlje postati demokratske tržišne ekonomije. No iako je to danas postala stvarnost, mnogi su od njih razočarani i ogorčeni.

Niz analiza – i službenih i akademskih – već je objavljen o ovoj temi. One sadrže važne statističke podatke koji otkrivaju mnogo toga o sadašnjoj političkoj i gospodarskoj situaciji svake od razmatranih zemalja, kao i njihov relativni položaj. Pojavile su se i važne studije koje podastiru uzročne analize tih rezultata.¹ Neću pokušati sažimati tu bogatu i vrijednu literaturu, niti je moj cilj potvrditi ili pobiti prethodne analize. Umjesto toga, nadam se da ću ih dopuniti usredotočujući se na aspekt transformacije kojem još nije pridana dostatna pozornost.

U raspravi koja slijedi, posebno ću nastojati razdvojiti opis činjenica od normativnih prosudbi koje ću dati o tim činjenicama, kao i od nabranjanja vrijednosti koje su temelj tih prosudbi. Obratiti pozornost takvim stvarima važno je i za razumijevanje činjenica i za ispravno svrstavanje točaka razmimoilaženja.

Članak je podijeljen u dva dijela: u prvome dijelu analizirat ću transformaciju s povijesnog stajališta; u drugome ću je razmatrati iz perspektive sadašnjeg svakodnevnog života običnog čovjeka.

¹ Europska unija naručila je nekoliko dokumenata kojima se procjenjuje status zemalja kandidata. Tako je, na primjer, neposredno prije priključivanja sastavljena publikacija pod nazivom *Opsežno izvješće o nadzoru (Comprehensive Monitoring Report, European Commission, 2004.)*. Dobar uvid u tu temu pruža godišnje Tranzicijsko izvješće Europske banke za rekonstrukciju i razvoj (vidjeti, na primjer, EBRD, 2002.).

Spominjem neke od publikacija akademskih autora koje stručnjaci često citiraju: Campos i Coricelli (2002.), Csaba (2005.), Kolodko (2000.), Kornai (2000.), Roland (2000.), Stiglitz (1999.) i Svejnar (2002.).

U KONTEKSTU SVJETSKE POVIJESTI

Prije svega, razmatrat ćemo dugačka povijesna razdoblja. Ta će razdoblja povijesti biti relativno velika desetljeća, pa čak i stoljeća. Iako će fokus ostati na srednjoistočnoj Europi, razmatrat ću i druge regije svijeta u svrhu usporedbe. Metodologiju prvoga dijela dobro opisuje naslov knjige Charlesa Tillyja (1984.): »Velike strukture, veliki procesi, ogromne usporedbe«.

Glavni smjer gospodarske transformacije u zapadnoj civilizaciji

Tijekom posljednjeg tisućljeća kapitalistički oblici gospodarstva postali su sve prihvaćeniji u zapadnoj civilizaciji.² Tragovi toga pojavili su se već u antici i tvore važne temelje srednjovjekovnog društva od njegova samog početka. Karakteristične institucije kapitalizma – privatno vlasništvo, unajmljena radna snaga, kupnja i prodaja tržišnog tipa, kreditni sustav, pravni sustav

koji štiti nepovredivost privatnog vlasništva i ugovori – razvijale su se u različitim zemljama različitim brzinom. Institucionalna transformacija neraskidivo se povezuje s tako temeljnim procesima kao što su urbanizacija, industrijalizacija i komercijalizacija. Sve navedeno obuhvaća ono što se naziva kapitalističkom ekonomijom.³

Povjesničari nisu postigli suglasnost o tome kada je srednji vijek završio i kada je započeo novi vijek.⁴ Nadalje, ne postoji suglasnost po pitanju mogu li se bilo koji kriteriji primijeniti na to da se kraj razdvoji od početka, a ukoliko postoje, trebaju li se tražiti u ekonomskoj, političkoj ili religijsko-ideološkoj-intelektualnoj sferi. Ipak, postoji rasprostranjeno slaganje o činjenici da je kapitalistička ekonomija dominantna u onome što povjesničari nazivaju novim vijekom ili modernim dobom. Ekonomija je u stalnom stanju kretanja ili transformacije. Shodno tome, transformacija ima karakteristični glavni smjer, preciznije širenje poretka kapitalističke ekonomije. To je širenje popraćeno produbljivanjem njegovih učinaka.

² Nije u okviru moje rasprave ponuditi definiciju pojma »zapadne civilizacije«, nabrojati njezine karakteristike niti odrediti njezine granice. Taj termin rabim samo sugestivno. Kako to pitanje ne spada u predmet moje analize, ostavljam ga otvorenim, jer su se izvan regije koja se često naziva »zapadnom civilizacijom« trendovi naznačeni u ovoj studiji već pojavili ili će se pojaviti u budućnosti.

Povijesno širenje kapitalističke ekonomije prvenstveno naglašavaju različite marksističke i neomarksističke škole (vidjeti, na primjer, Brenner, 1976.) i literaturu takozvane »Brennerove rasprave«. Drugi pravci znanosti o povijesti, koje zastupaju predstavnici francuske škole *Annales*, isto tako priznaju taj trend kao važan. Prvenstveno se pozivam na radove Fernanda Braudela (1972.-1973., 1992.), kao i Immanuela Wallersteina (1974., 1979.) u kojima se Braudelove ideje kombiniraju s nalazima neomarksističke škole.

³ U nekim drugim radovima, na primjer u *Socijalističkom sustavu* (1992.) pokušao sam dati precizniju definiciju. Ovdje se zadovoljavam općenitijim opisom »kapitalizma« koji je dostatan za obuhvaćanje drugih karakterizacija i izbjegavanje konceptualne rasprave.

⁴ Valja razmotriti sljedeće reprezentativne publikacije koje se bave pitanjem periodizacije – prvenstveno pitanjem početka i kraja srednjeg vijeka: Marc Bloch (1989.), Jacques Le Goff (1982.), Henri Pirenne (1937.) i Peter Raeds (2001.).

Zahvalan sam Gáboru Klaniczayu koji mi je pomogao steći uvid u diskurs povjesničara koji su se bavili tim predmetom; njegov članak (2001.) daje temeljiti pregled literature napisane o temi prijelaza iz srednjeg vijeka u novi vijek.

U jednom je intervjuu poznati britanski povjesničar Peter Burke (1990.) izjavio: »Nitko se ne može složiti u pogledu toga kada je rani novi vijek započeo...« Možda smo mi, kao suvremeni ekonomisti i drugi proučavatelji društvenih znanosti, preblizu događaja i iz tog se razloga možemo lako složiti o jednoj stvari: pad berlinskog zida smatra se početkom novoga razdoblja u regiji. Ili, možda, postoji veći stupanj homogenosti i sinkronizacije u suvremenim događajima nego što je to bio slučaj u ranijim povijesnim razdobljima.

Širenje kapitalizma je polagano i složeno. U nekim slučajevima, kapitalistički i predkapitalistički oblici su u stabilnom suživotu. U drugima postoji izrazito ubrzanje nakon kojega slijedi stagnacija, pa čak i preobrat. A kada dođe do ubrzanja, njegovi uzroci mogu biti mnogobrojni: politička revolucija, pojava velikog državnika sklonog inovaciji, novi propisi koje je stvorila politička grupa ili pojava velikih izuma (kao što su parni motor, željeznica ili primjena struje).

Pod utjecajem Marxove teorije, komunističke su partije prije dolaska na vlast podupirale načelo da glavni smjer ekonomske povijesti uistinu postoji. No prema marksistima, on prelazi kapitalizam. Komunističke su partije smatrale da je od temeljne važnosti stvoriti sustav koji **nadilazi** kapitalizam. Odredile su izričite kriterije za usporedbu dvaju sustava: rast produktivnosti rada i njegovih popratnih pojava, posebice stope proizvodnje i rast životnog standarda.

Solidan pokušaj verifikacije, koji je naposljetku propao, trajao je više od sedamdeset godina u Sovjetskom Savezu i oko četrdeset godina u istočnoj Europi. Tijekom utrke između socijalističkog i kapitalističkog sustava bilo je trenutaka u kojima su čak i neki pobornici kapitalističkog sustava postajali nesigurni. Prisjetite se da su u godinama nakon Velike depresije iz 1929. godine najrazvijenije zemlje doživjele duboku recesiju, dok je prva petoljetka Sovjetskoga Saveza ostvarila spektakularne rezultate i visoku stopu rasta. I prisjetite se da kada je prvi Sputnjik uspješno lansiran, mnogi su to shvatili kao početak razdoblja sovjetske tehničke i vojne nadmoći. Ipak, ako procjenjujemo te događaje prema mjerilu dugih desetljeća i razmatramo cijelo razdoblje postojanja socijalističkog sustava, jedna je stvar de-

finitivno potvrđena činjenica: kapitalizam je produktivniji, inovativniji i ima bržu stopu rasta koja rezultira većim porastom životnog standarda. Tablica 1. daje usporedbu između rasta u socijalističkim i kapitalističkim zemljama tijekom posljednja četiri desetljeća prije pada socijalizma. Socijalističke zemlje predstavljaju Sovjetski Savez, kao i tri nove članice Europske unije (Čehoslovačka, Poljska i Mađarska), dok kapitalističku ekonomiju predstavlja 13 starih članica Europske unije.⁵ Tablica jasno ukazuje na rastuću superiornost kapitalističke ekonomije.

Uzmite u obzir da govoreći ovo nikako ne tvrdim da smo stigli do kraja povijesti, niti sugeriram da kapitalizam neće biti istisnut u neko buduće doba. Ne bavim se proročanstvima. Ipak, nepobitna je činjenica da je **postojeći** (ili dosad postojeći) socijalizam izgubio bitku protiv **postojećeg** (ili dosad postojećeg) kapitalizma. To nije vrijednosna prosudba; to je uočljiva, statistički potkrijepljena činjenica: dosada, u svijetu zapadne civilizacije, glavni povijesni trend kretao se je u smjeru širenja kapitalizma.

Bolni i gorki nizovi postupaka u stvaranju socijalističkog sustava bili su odstupanja od glavnog smjera. Sada su zemlje regije srednjoistočne Europe promijenile smjer. Nakon izlaska iz slijepe ulice prije petnaest godina, sada smo na posve novome putu.

Iako je ovo iznošenje činjenica bez vrijednosne prosudbe, na usko povezano pitanje može li se to smatrati uspjehom, odgovoriti se može samo nudeći vrijednosnu prosudbu. Vratit ću se na to kasnije.

Do više produktivnosti i povećane stope rasta nije došlo odmah: prijelaz na novi ekonomski sustav počeo je ozbiljnim usporavanjem. No dosada se rast ubrzao. U šest

⁵ Luksemburg i Zapadna Njemačka isključene su iz tablice zbog nedostupnosti podataka.

od osam zemalja stopa rasta tijekom proteklih deset godina znatno je viša nego u desetljeću prije 1990. godine, što se može vidjeti u tablici 2. U razdoblju između 1995. i 2003. godine BDP po stanovniku u regiji u kojoj je smješteno osam novih zemalja članica, kao i produktivnost rada (BDP po zaposleniku) i stvarna potrošnja po stanovniku rasli su znatno brže nego u drugim zemljama Europske unije, kao što je pokazano u tablici 3. Razlika je posebno dojmliiva u pogledu radne produktivnosti; brzina rasta u novim članicama je četiri puta veća nego u starim zemljama članicama.

Budimo oprezni u tumačenju ovih brojčanih podataka. U ovoj točki naše analize želimo usporediti jedan **sustav** s drugim **sustavom**, **trajne** značajke jednoga sustava s **trajnim** značajkama drugoga. Primjenjujući povijesno mjerilo, prošlo je samo kratko vremensko razdoblje. Ne znamo koliko se ubrzanog rasta može pripisati tome što novi poredak rabi ranije skrivene rezerve koje prijašnji neučinkoviti sustav nije iskoristio. Visoka stopa rasta može se djelomično pripisati činjenici da nakon teških recesija obično uslijedi brzi oporavak. Te očite rezerve koje se lako mogu mobilizirati, prije ili kasnije bit će potrošene. Bilo bi pogrešno donositi konačne zaključke na temelju brojki iz jednog desetljeća. Treba proći mnogo vremena prije nego što se nepobitno dokaže superiornost novog kapitalističkog poretka na posve uvjerljiv način. Ipak, ako prosuđujemo na temelju dosadašnjeg iskustva, možemo biti optimistični u pogledu potencijala rasta novoga sustava.

Glavni smjer političke transformacije u zapadnoj civilizaciji

Tijekom proteklih nekoliko desetljeća, glavni smjer transformacije u zapadnoj civi-

lizaciji osjetio se ne samo u ekonomskoj, nego i u političkoj sferi. Pored gotovo neograničene monarhističke moći dodijeljene crkvama mogu se pronaći ograničene preteče demokracije, među njima različite samoupravne organizacije i oblici zastupanja dostupni srednjim klasama, kao i određene crkvene institucije. U nekim zemljama bili su doneseni zakoni koji su ograničavali apsolutnu moć monarhije, a pojavili su se i prvi elementi parlamentarizma – »prosvijetljenih« verzija monarhije. Kasnije se parlamentima dodjeljivalo sve više prava, a pravo na glasovanje prošireno je na rastući dio stanovništva. Institucije moderne parlamentarne demokracije postupno su se uspostavljale i jačale. Tijekom stoljeća sve je više zemalja postajalo demokratskima.

Usko povezana s mijenama političke strukture bila je činjenica da je sve veći postotak stanovništva mogao ostvarivati svoja temeljna ljudska prava, slobodu govora, slobodu udruživanja i pravo na sudjelovanje u procesu odlučivanja. Diskriminacija utemeljena na različitim kriterijima kao što su rod, rasna pripadnost, religijska pripadnost i slično, sve se više ukida.

Niz autora opisivao je »valove« demokratizacije do kojih je dolazilo tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća.⁶ Treći je val pogodio južnu Europu, Latinsku Ameriku i Aziju od sedamdesetih do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća; četvrti je onaj kojem smo nedavno svjedočili nakon pada sovjetskog i istočnoeuropskih komunističkih režima.⁷

Naravno, specifični tijek povijesti razlikuje se od zemlje do zemlje. Kao što sam već napomenuo, u napretku prema demokraciji može doći do zastoja ili on može promijeniti svoj smjer. No čini se da je čak

⁶ Volio bih naglasiti neka djela iz brojne literature: Haggard i Kaufman (2005.), Huntington (1991.), O'Donnell, Schmitter i Whitehead (1988.) i Przeworski (1991.).

⁷ Vidjeti, na primjer, Offe (1996.) i McFaul (2002.).

i potresna promjena poput Hitlerova uspona na vlast, koja je dovela do uništenja mnogo milijuna ljudi i do kataklizme nemjerljivih razmjera – prema povijesnom mjerilu – kratkotrajno skretanje s glavnoga puta, a glavni smjer naposljetku pobjeđuje.

Sa stajališta naše teme, moramo analizirati uspon komunističke partije na vlast. To je nedjeljivo povezano s drugim »odstupanjima« o kojima sam upravo raspravljao, jer naime, u zemljama u kojima su komunisti došli na vlast oni su samo skrenuli ekonomski sustav s glavnoga smjera i nametnuli svoje socijalističke programe društvu. To je nametanje bilo moguće zbog toga što su preuzeli političku vlast i stvorili totalitarne diktature.

Tijekom posljednjih petnaest godina, regija srednjoistočne Europe uspješno je izašla iz slijepe ulice političke sfere i ponovno krenula glavnim smjerom, slično kretanjima u ekonomskoj sferi. Iako je bilo mnogih rasprava o snazi prevladavajućeg demokratskog poretka i opsega u kojem on udovoljava različitim zahtjevima, u svrhu sadašnje analize dovoljno je primijeniti »minimalističke« kriterije demokracije. »Demokratski minimum« je zadovoljen ako je dolazak vlade na čelo neke zemlje rezultat nadmetanja za glasove građana i ako ona može biti smijenjena u okviru civiliziranog procesa⁸ bez puča, vojnog udara, atentata ili revolucije. Održavanje izbora utemeljenih na političkom nadmetanju, zajedno s jamstvom ostalih građanskih prava, stvara procedure i mehanizme kojima se dužnosnici smjenjuju i prepuštaju vodstvo drugima. To osigurava uklanjanje tiranske vladavine. No istina je da se povrh tih minimalnih kriterija

može tražiti i ispunjavanje različitih dodatnih kriterija u konsolidiranoj demokraciji koja napreduje. Ne smijemo zaboraviti da osobi koja je nedavno oslobođena okova tiranije čak i demokratski minimum mnogo znači. U istraživanju koje ovdje predstavljam koristili smo sljedeći test: proces uspona na vlast udovoljava demokratskom minimumu ako je kao rezultat izbora koji su se održali nakon 1989. godine vlada zemlje bila promijenjena barem dvaput. Regija srednjoistočne Europe bez poteškoća prelazi numerički prag uspostavljen tim testom: u svakoj od osam zemalja izborni su održani barem triput, a tijekom njih vlada zemlje smijenjena je putem civiliziranog izbornog postupka koji je rezultirao dolaskom nove, demokratski izabrane vlade na vlast. Kao što to pokazuje tablica 4., rezultat u 30 od 38 izbora kojima je završilo nadmetanje političkih stranaka bio je smjena vladajuće političke sile, stranke ili koalicije.

Dvije kategorije povijesnih promjena o kojima smo dosad raspravljali asimetrično su povezane. Pojava kapitalističkog gospodarskog sustava ne jamči automatski pojavu demokracije; bilo je i još uvijek ima zemalja u kojima je gospodarski sustav kapitalistički, no čije političke strukture ne ispunjavaju minimalne uvjete za demokraciju. Štoviše, kapitalistički gospodarski sustav može biti kompatibilan s djelomično, ili u potpunosti diktatorskim političkim režimima. No takva neovisnost ne postoji u suprotnom smjeru: demokracija može biti trajni oblik političke vlasti samo ondje gdje gospodarstvo djeluje unutar kapitalističkog sustava. Nema demokracije bez kapitalizma.⁹

⁸ Schumpeter (1942.) je uveo ovaj kriterij, koji je gurnuo proceduru stjecanja i gubitka vlasti u pozadinu, u sferu političke filozofije. Slijedom Schumpeterova tumačenja, u svojoj studiji promjene postsocijalističkog režima (1998.) naglasio sam smjenu vlade na temelju parlamentarnih izbora kao dobro primjenjiv test u praksi. U svojoj je knjizi Susan Rose-Ackerman (2005.) veoma vješto nazvala proceduralni pristup »minimalističkim« tumačenjem demokracije. O tumačenju demokracije isto tako vidjeti Dahl (1971.) i dodatno Schmitter i Karl (1991.).

⁹ Tijekom vremena razvilo se nekoliko oštro suprotstavljenih gledišta o povezanosti demokracije i kapitalizma. Meni je najuvjerljiviji argument taj da je kapitalizam nužan, ali ne i dovoljan uvjet za demokraciju.

Sada možemo priznati sljedeću povijesnu činjenicu koja nije utemeljena na vrijednosnoj prosudbi: nove političke strukture regije srednjoistočne Europe odražavaju glavni smjer povijesnog napretka tijekom posljednjih dvaju tisućljeća. Treba li to uzdizati, i ako treba, zašto, pitanje je kojem ćemo se vratiti u nastavku.

Ideju da su zamašne političke i ekonomske promjene slijedile određene glavne smjerove priznaju neke škole povijesti i drugih društvenih znanosti, dok je druge odbacuju. Pokušao sam držati se podalje od krutih i jednostranih verzija te ideje; ne vidim dokaz da se odvija neko jednostavno, linearno i uvijek jednosmjerno kretanje. Izričito tvrdim da i u pogledu ekonomske i političke sfere može doći do stagnacije i vraćanja unatrag, kao i do trajnog supostojanja raznih ekonomskih i političkih sustava.¹⁰ No to ne pobija jednu od osnovnih ideja ove studije, a ta je da je moguće promatrati glavni smjer promjena u svjetovima ekonomskih i političkih institucija. Transformacija do koje je došlo nakon pada sovjetskog i istočnoeuropskih režima pruža novi i važni dodatak raspravi o glavnim smjerovima.

Šest značajki

Kao ishodište za daljnju analizu, želio bih sažeti šest najvažnijih značajki transformacije koja se dogodila u regiji srednjoistočne Europe tijekom posljednjih petnaest godina.

1. i. 2. Promjene slijede **glavne smjerove** razvoja zapadne civilizacije: u ekonomskoj sferi u smjeru **kapitalističkog ekonomskog sustava**,

a u području politike u smjeru **demokracije**.

3. Došlo je do **potpune** transformacije, koja je **bila paralelna u svim sferama**: u ekonomiji, u političkoj strukturi, u svijetu političke ideologije, u pravnom sustavu i u stratifikaciji društva.
4. Transformacija je bila **nenasilna**.
5. Proces transformacije odvijao se u **mirnim** okolnostima. Nije joj prethodio rat. Promjene nisu nametnute društvu kao rezultat strane vojne okupacije.
6. Transformacija se odvijala **nevjerovatnom brzinom**, u vremenskom okviru od deset do petnaest godina.

Ovo nije bila prva »velika transformacija« u svjetskoj povijesti, da posudim izraz Karla Polányia.¹¹ On je isto tako naglasio činjenicu, već poznatu iz proučavanja svjetske povijesti, da su se druge »velike transformacije« događale u različita vremena i u različitim regijama svijeta, dalekosežne transformacije iz jedne vrste oblika u drugi. Od gore navedenih šest značajki, tri ili četiri mogu se uočiti i u drugim procesima transformacije. No, **prisutnost svih šest značajki istovremeno jedinstvena je u svjetskoj povijesti**.

Dopustite mi da ovaj zaključak ovdje unaprijed iznesem. U nastavku ću ga potkrijepiti povijesnim usporedbama.

Povijesne usporedbe

Usporedit ću pet vrsta tipičnih »velikih transformacija« s onime što se dogodilo u srednjoistočnoj Europi. Očito je da čineći

Spomenimo klasične sudionike rasprave, kao Hayeka (1944.) koji se složio s ovom tvrdnjom, dok je Schumpeter (1942.) vjerovao da se demokracija može razviti i bez kapitalizma. Isto tako, u pogledu ove teme vidjeti Rueschemeyer, Stephens i Stephens (1992.) i Usher (1981.).

¹⁰ Želim ponoviti da se moje ideje o glavnim smjerovima ograničavaju na »zapadnu civilizaciju«. Ne pokušavam ovaj koncept mehanički primijeniti na druge civilizacije. Takva usporedna analiza izvan je dosega ove studije.

¹¹ To je naslov najpoznatijeg djela K. Polányia, *Velika transformacija* (1962.).

to nisam ni počeo koristiti sve usporedne mogućnosti; mnogi zanimljivi i važni slučajevi izostavljeni su. (Na primjer, promjene koje su se događale u Rusiji u posljednjih petnaest godina, transformacija južnoeuropskih diktatura u demokracije, ili posve novi primjer: promjene koje se događaju u Iraku nakon pada režima Sadama Huseina.) Bez obzira na to, pet slučajeva transformacije koje analiziram omogućuju nam da naučimo važne lekcije. Nije lako pratiti ritam tih usporedbi. Da bi se to olakšalo, tablica 5. daje usporedni prikaz logičke strukture usporedbi.

A. Proučimo najprije transformacije koje trenutno analiziramo uspoređujući ih s pokretima koji su im prethodili i koji su se kretali u suprotnom smjeru: prema uništenju kapitalističkih sustava i stvaranju socijalističkog. Radi jezgrovitosti, ograničit ću se isključivo na sovjetsku povijest. Postoji sličnost s trećom značajkom: paralelne su promjene transformirale sve sfere društva. Zapanjujuća je sličnost sa šestom značajkom, brzinom kojom se promjena odvija. Komunistička partija prigrabila je vlast 1917. godine. »Velika transformacija« dovršena je do kraja 1932. godine, s kolektivizacijom poljoprivrede kada je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju praktički eliminirano. Samo je petnaest godina trebalo da se sve pripremi za stvaranje onoga što nazivamo »klasičnim socijalizmom«.¹²

Zamjetna razlika nalazi se među prvom, drugom i četvrtom značajkom. Na kraju Prvog svjetskog rata, Rusija se spremala krenuti putem uspostavljanja parlamentarne demokracije zapadnoga tipa. Krvavom revolucijom zbačen je raniji politički autoritet, car i njegova obitelj su pogublje-

ni, a elita bivšega režima je ili ubijena ili protjerana u logore prisilnoga rada. Nasilje i teror nametnuli su novi politički i društveni poredak društvu. To je potpuno suprotno mekoj revoluciji iz 1989. i 1990. godine i nenasilnoj prirodi naših sadašnjih transformacija.

U nastavku svoje rasprave usredotočit ću se samo na transformacije koje dijele prvu značajku s transformacijama koje se odvijaju u srednjoistočnoj Europi, drugim riječima onima u kojima promjene u gospodarstvu ukazuju prema glavnom smjeru (ili barem ne skreću s glavnoga smjera) promjena u gospodarskoj sferi.

B. Četvrta značajka, nenasilna priroda transformacije ne može se smatrati samom po sebi očitom. Valja je ilustrirati s dva povijesna primjera.

Nakon Prvog svjetskog rata, komunisti pod vodstvom Béle Kuna preuzeli su vlast u Mađarskoj i proglasili Mađarsku Sovjetsku Republiku. Nekoliko mjeseci nakon toga, pod vodstvom admirala Miklósa Horthyja, koji je kasnije postao namjesnik (tj. poglavar države), komunistička je vlast poražena i ponovno je uspostavljen prijašnji kapitalistički poredak. Tijekom prvih mjeseci, crveni teror zamijenjen je bijelim. Linčovanja, vješanja i zatvorske kazne bilo su neodvojivi dio tranzicije i trebalo je proći nekoliko godina dok nije postignuta neka vrsta političke konsolidacije.

Drugi primjer je Čile. Tamo su Allende i njegova vlada krenuli putem koji je po svoj prilici mogao voditi oblikovanju socijalističkog sustava. No prije nego što se taj sustav posve razvio, uništio ga je državni udar pod vodstvom generala Pinocheta 1973. godine. Osvetoljubiva kampanja, nezakonite odmazde, politička ubojstva i

¹² U pogledu pete značajke, u Sovjetskom Savezu revolucionarna transformacija nije se dogodila prema nalogu stranih okupatora, nego su je diktirale domaće političke strukture vlasti. Društvena situacija bila je u istočnoj Europi, gdje se volja sovjetskog političkog vodstva pokazala konačnim autoritetom. Nitko nije mogao odbiti njihove naredbe zbog prisutnosti sovjetske vojne okupacije.

mučenja bili su glavna obilježja pokušaja ponovne uspostave ekonomskog sustava prije Allendea. Tek nakon mnogo patnje i nakon mnogo godina u toj su se zemlji razvile demokratske institucije.

Usporedimo te dvije povijesne epizode s onime što se nedavno dogodilo u srednjoistočnoj Europi. U osam zemalja koje su predmet ovog članka, političari bivšeg režima nisu bili pogubljeni niti zatvoreni, niti se protiv njih vodila osvetnička kampanja. U nekoliko zemalja vođe bivših stranaka na vlasti i nove vođe oporbe koji su se pripremali za preuzimanje političke vlasti vodili su civilizirane rasprave. Smjena vlasti dogodila se bez krvoprolića i bez kaosa na najvišim razinama vlasti.

Kao i u drugim slučajevima, moj je cilj dosad bio jednostavno prikazati činjenice: procjenu njihove vrijednosti dat ću u odjeljcima koji slijede.

C. Ukidanje socijalističkog sustava nastavlja se u područjima južno i istočno od osam zemalja koje analiziram. Dobro bi se uklopilo u logiku moje analize da opišem sve procese transformacije pojedinačno i usporedim ih. No zbog vremenskog ograničenja, usporedit ću promjene do kojih je došlo u regiji srednjoistočne Europe sa samo jednom od tih zemalja, Kinom. Naravno, tek će budućnost pokazati koliko će daleko dospjeti trend kapitalističkog ekonomskog razvoja u Kini, i koliko će dosljedan biti.

U slučaju prve značajke – a to je od temeljne važnosti – kineska i srednjoistočnoeuropske transformacije su identične: obje idu u glavnom povijesnom smjeru, prema kapitalističkom ekonomskom sustavu.

No najvažnija razlika može se pronaći u svezi s drugom značajkom. U pogledu političke strukture, razvoj zemalja srednjoistočne Europe isto tako ide prema glavnom smjeru zapadne civilizacije: od bivšeg sustava kreće prema demokraciji i poštivanju ljudskih prava. Nasuprot tome,

u Kini je monopolistička moć komunističke partije ostala netaknuta, što rezultira ukidanjem i ograničavanjem ljudskih prava. Iako se značajne promjene odvijaju u gotovo svakoj drugoj sferi društva, ne može se govoriti o paralelizmu spomenutom pod trećom značajkom.

Isto tako, postoji značajna suprotnost u kineskom smjeru u pogledu četvrte značajke, a to je pitanje nenasilja. Tu se ne može govoriti o mekoj revoluciji. Nakon smrti bivšeg tiranina Mao Zedonga, vodstvo je čeličnom šakom udarilo na one u njegovom najbližem okružju. Kada su zahtjevi pekinških studenata otišli predaleko u odnosu na ritam koji su diktirali vladari zemlje, njihovi su protesti ugušeni vojnom silom. Oni koji su se izjašnjavali protiv partije zatvoreni su.

U pogledu pete značajke nema znatne razlike između dva slučaja: kao i u slučaju srednjoistočne Europe, promjene u Kini nisu nametnute stranom vojnom intervencijom. Svaku promjenu do koje dođe nametnule su interne sile.

Razlika je veoma značajna u pogledu šeste značajke: ritam institucionalnih promjena u Kini bio je mnogo sporiji nego u srednjoistočnoj Europi.

D. Naposljetku razmatramo transformaciju Zapadne Njemačke u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Započinjemo s prvom i drugom značajkom. Tijekom vladavine nacista, kapitalistički ekonomski sustav u osnovi je nastavio djelovati, no politička je struktura fatalno odstupila od glavnog smjera. U pogledu treće značajke, nije bilo potrebe za potpunom transformacijom, već samo djelomičnom. Najvažnije razlike mogu se pronaći u četvrtoj i petoj značajki. To očito nije mogla biti nenasilna transformacija. Prvo, vlast nacista morala je biti uništena ratom koji je zahtijevao ozbiljne žrtve, a nakon kojeg je uslijedilo kažnjavanje počinitelja ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti. Savezničke

snage držale su zemlju pod okupacijom dugo vremena. Stvaranje temeljnih demokratskih institucija nametnuto je izvana putem mirovnog sporazuma koji je provodila prisutnost savezničkih vojnih trupa. To je postalo ishodište reformi koje su pokrenule interne sile. U pogledu šeste značajke, brzine u povijesnom mjerilu, demokratizacija je bila veoma brza.

E. Stigavši do kraja usporedbe, vrijeme je za povratak na temu s kojom smo započeli: proces dug stoljećima koji je vodio do prvotnog stvaranja kapitalističkog ekonomskog sustava i demokracije. Zapravo, nekoliko značajki tih najvažnijih transformacija podudara se s određenim značajkama sadašnjih (u usporedbi »malih«) transformacija koje se odvijaju u regiji srednjoistočne Europe. Po definiciji, prva i druga značajka su iste, jer je karakterizacija »glavnoga smjera« proizašla iz osnovnih povijesnih transformacija. U pogledu treće značajke, ako promatramo ukupnost promjena, jasno je da ekonomska i politička transformacija utječu na sve sfere društvene aktivnosti. Ipak, ako razmatramo te razvoje, ne u smislu stoljeća, nego unutar mnogo kraćeg vremenskog okvira, ne možemo govoriti o uskoj podudarnosti koja se mogla uočiti u regiji srednjoistočne Europe tijekom posljednjih deset do petnaest godina. U slijedu koji se razlikovao od zemlje do zemlje, i s različitim vremenskim zaostacima, događaji su se ubrzavali ili u političkoj sferi, ili u religijsko-intelektualno-ideološkom svijetu, ili u ekonomiji. U pogledu četvrte i pete značajke postoje razlike prema zemlji i razdoblju u odnosu na to koliko su promjene bile mirne ili lišene nasilja, i kada su promjene ubrzane krvavom pobunom, revolucijom, ratom i stranim osvajanjem. Neke škole povijesti tvrde da je ovi vijek započeo otkrićem (što znači: osvajanjem) Amerike, dok drugi smatraju da je počeo Francuskom revolucijom iz 1789. godine koja je prerasla u vladavinu straha.

Naravno, najveće se odstupanje može pronaći u šestoj značajki, brzini promjene. Kapitalizmu su trebala stoljeća da postane prevladavajući ekonomski sustav neke zemlje u cijelosti. Proces dug stoljećima prethodio je stvaranju parlamentarne demokracije. Nasuprot tome, sve je to sada dovršeno nevjerojatnom brzinom u regiji srednjoistočne Europe.

Iz perspektive povijesti velikoga mjera transformacija regije srednjoistočne Europe bila je uistinu iznimno brza. No važno je prisjetiti se da je bilo političara i ekonomskih stručnjaka koji su zagovarali još brže promjene. Zemlje su poticane da se natječu jedna s drugom. Kao i u utrci, vagali su se izgledi: gdje će privatizacija biti dovršena najprije? Hoće li Česi, Mađari ili Poljaci prvi preći cilj krajem šeste ili devete godine? Ako analiziramo te događaje iz povijesne perspektive, možemo uočiti bizarnu prirodu takvog natjecanja.

Dio stanovništva isto tako je sumnjičavo pratio utrku. U okviru međunarodnog istraživačkog projekta, s namjerom da izmjeri ljestvicu vrijednosti pojedincima iz nekoliko zemalja srednjoistočne Europe postavljeno je pitanje što bi više voljeli: radikalnu reorganizaciju društva putem reformi ili postupno poboljšanje društva kroz reforme. Sedamdeset pet posto Čeha, osamdeset dva posto Slovenaca i šezdeset sedam posto Litvanaca odabralo je potonje (vidjeti Halman, 2001. str. 170).

Čimbenici ubrzanja u procesu transformacije

Usporedna analiza svih šest značajki zaslužila bi zasebnu studiju. Ovdje raspravljam o samo jednoj od njih – šestoj. Nakon što smo uspostavili da je postupna transformacija u posljednjih deset do petnaest godina bila iznimno brza, možemo postaviti pitanje: što je omogućilo tu veliku brzinu?

1. U prvom pokušaju željeli bismo ponuditi jednostavni odgovor: lakše je učiniti nešto iz drugog pokušaja nego pokušati to stvoriti po prvi put. Mogli bismo navesti poznata iskustva ekonomskog razvoja. Ponovna izgradnja uništenih ekonomija uvijek je brži proces od stvaranja prvotnih.

No argument »obnove« je ipak samo djelomično održiv.

Započnimo sa znanjem i iskustvom. Čak i oni pojedinci koji su u mladosti stekli neko iskustvo u političkoj ili ekonomskoj sferi prije nego što su komunisti došli na vlast bili su blizu dobi umirovljenja kada je transformacija započela: većina onih koji su bili aktivni u predsocijalističkom razdoblju već su umrli ili su bili umirovljeni. Takva vrsta znanja se općenito ne prenosi, i nije bilo mnogo obitelji u kojima su roditelji prenosili djeci svoje nagomilano ekonomsko, poslovno ili političko znanje iz predsocijalističkog razdoblja. U glavama i umovima pojedinaca nije postojalo nešto poput »obnove« staroga znanja, nego stjecanje novoga.

Ipak, možemo pronaći mnogo protutprimjera. Bilo je obitelji tijekom socijalističkog razdoblja koje su zadržale stare vrijednosti i prenijele ih mlađoj generaciji. Nije nečuvano da unuci na ovaj ili onaj način nastavljaju zanate svojih djedova i baka. Socijalistički sustav uništio je političke, ekonomske i društvene institucije koje su djelovale u prethodnom razdoblju. One nisu odmah obnovljene. Usprkos tome, i tu bi se moglo naći protutprimjera.

Sveukupno gledano, moglo bi se reći sljedeće: iako je transformaciju ubrzala činjenica da je u mnogim

stvarima bilo moguće vratiti se ranije razvijenoj tradiciji, ponašanju i institucijama kako bi ih se rabilo kao ishodišta – ipak to vraćanje nikako nije bilo naj snažniji čimbenik sila ubrzanja.

2. Značajan broj pojedinaca teži k tome da se instinktivno pobrine za vlastite poslove i ima poduzetnički duh. Veliki broj ograničenja koje je nametalo srednjevjekovno društvo ograničilo je jačanje tog spontanog poduzetništva i te su prepreke bile uklanjane postupno i sporo. Ublažavanje i ukidanje ograničenja feudalnog poretka i širenje privatnog vlasništva i tržišne koordinacije međusobno su povezani procesi. Socijalistički ekonomski sustav uključivao je ograničenja koja su ga još više otežavala nego sustavi koji su mu prethodili: gotovo je onemogućio sklonost prema inicijativi i poduzetništvu. Tijekom razdoblja postsocijalističke transformacije birokratske zabrane koju su odredile socijalističke središnje gospodarske uprave nisu polagano i postupno ukidane, nego su ukinute zapanjujućom brzinom. Iz tog razloga, duh spontanog poduzetništva, taj jedinstveni pokretač kapitalizma, doslovno je eksplodirao na gospodarskoj sceni.
3. Nije bilo snažnog otpora transformaciji. Kada su se kapitalizam i parlamentarna demokracija prvi put polagano i postupno razvijali, bilo je različitih slojeva, grupa i klasa društva koji su se borili protiv toga. Novi poredak pobijedio je u borbi protiv onih koji su uživali blagodati pradavnog režima. Nakon pobjede novoga poretka, pristalice staroga poretka pružili su mu politički, ideološki i u nekim slučajevima oružani otpor.

Ovoga je puta bilo drukčije. Šest godina nakon što je Gorbačov započeo sa svojim reformama, do vremena kad je srušen Berlinski zid, vođe komunističkog poretka u srednjoistočnoj Europi već su položili oružje. Nije bilo pokreta koji su pozivali na borbu protiv novog poretka, njegovi protivnici nisu se latili oružja, nije bilo gerilaca ni terorista. Većina članova bivše »stare garde« razočarala se u svoje ideale. Oni snalažljiviji promijenili su stranu i pokušali postati poslovni ljudi – mnogi od njih uspješno – pa čak i aktivni akteri u demokratskoj političkoj areni. Ostali su se klonulo povukli.

4. Najznačajnije objašnjenje za brzinu transformacije može se pronaći u učincima vanjskoga svijeta koji okružuje zemlje srednjoistočne Europe. Izraz »vanjski svijet« rabi se u najširem mogućem smislu i odnosi se na različite vanjske utjecaje i okolnosti.

Jedan od učinaka bilo je usvajanje stranih primjera. Od operativnih oblika korporacijskog menadžmenta i bankarskog sustava do političkih institucija, od medijskih programa do oglašavanja, od organizacije obrazovnih aktivnosti do financiranja umjetnosti i znanosti, jedva da je postojalo područje društvene aktivnosti u kojem se nisu slijedili strani primjeri.

Ti su primjeri pronašli put do stanovništva srednjoistočne Europe brojnim kanalima. Ljudi su se upoznali s njima tijekom boravka u inozemstvu, neki od njih prije 1990. godine, a mnogi drugi nakon promjena. Čitali su o njima ili ih gledali u filmovima. Na školama, fakultetima i posebnim seminarima

učilo se o stranim iskustvima. Strani konzultanti preporučili su njihovo usvajanje.

Ne tvrdim da je usvajanje stranih modela lagano. Nije dovoljno samo promatrati kako djeluje britanski Parlament ili banka u Zürichu i tada očekivati da će se sve odvijati na isti način u mađarskom ili estonskom parlamentu, ili u češkim i poljskim bankama. Lako je prepoznati model djelovanja, no mnogo je teže naučiti kako ga koristiti i prilagoditi lokalnim uvjetima. Da učenje nije tako težak i protuslovan proces, realizacija većeg dijela transformacije ne bi trajala petnaest godina i ne bismo imali daljnjeg napornog posla da učinkovito primijenimo model.

Strani ulagači isto su tako izvršili izniman utjecaj. Ne samo što su donijeli kapital, nego su – osim tehničkog znanja – donijeli i znanje kako upravljati tvrtkom, kao i koja je vrsta pravnog sustava i normi ponašanja nužni preduvjet za djelovanje kapitalističke ekonomije.

Osam zemalja koje razmatram pridružilo se važnim međunarodnim organizacijama pod zapadnim vodstvom – kao što su NATO, OECD i STO, i njihovi odnosi sa Svjetskom bankom i Međunarodnim monetarnim fondom postali su aktivniji. Sukcesija različitih članstava kulminirala je njihovim pridruživanjem Europskoj uniji. Ono što se jezikom Bruxellesa naziva procesom »harmonizacije« nije se odvijalo samo u području zakonodavstva. Srednjoistočna Europa pokušala je u svakom pogledu asimilirati primjere sa zapada. To su uvjetovale i nalagale unutarnje sile. No nema svrhe poricati da se mogla uočiti i određena razina vanjskog političkog pritiska. Peta značajka

relevantna je u tome što nije bilo vojne okupacije. Nijedna strana zemlja, čak ni velike sile, nisu »naguravale« zemlje srednjoistočne Europe. Ipak, »uvjetovanost« je postojala. Ta je praksa započela s financijskim organizacijama sa sjedištem u Washingtonu i postupno ju je preuzela Europska unija, a prema njoj dostupnost fondova za zajmove i potpore, širenje postojećih odnosa i jamstvo različitih dodatnih prava sve su više bili povezani s udovoljavanjem određenih preduvjeta. Isto tako, istina je da su ti preduvjeti općenito bili uobličeni na takav način da služe dugoročnim interesima pojedinačnih zemalja u pitanju. Ipak, mnoge su im promjene nametnute vanjskim pritiskom ili, u najmanju ruku, ti su pritisci doprinijeli bržem uvođenju promjena.

Geografska blizina zapadnoga svijeta morala je doprinijeti intenzitetu vanjskih pritisaka. Najbrža od nedavnih tranzicija dogodila se u onim zemljama koje izravno graniče s razvijenim europskim zemljama.

5. Dostupnost moderne tehnologije bio je važan čimbenik ubrzanja u procesu. U tom kontekstu, ne pozivamo se ni na koju posebnu situaciju u srednjoistočnoj Europi. Ritam europskih transformacija bio je brži djelomično i zato što se danas sve mijenja bržim ritmom. Uzmite u obzir, na primjer, brzinu prijevoza i komunikacije krajem srednjega vijeka i početkom ovoga, pa ih usporedite s mogućnostima koje su nam danas dostupne. Računala, internet, e-pošta i mobilni telefon – da spomenem samo četiri stvari – eksponencijalno ubrzavaju pristizanje vanjskih infor-

macija onima koji se žele povoditi za vanjskim primjerima. Ta nova tehnologija doprinijela je ubrzanom ritmu objavljivanja i širenja novih propisa i normi.

Čak iako je postojao nevjerojatan zastoj u širenju »visoke tehnologije« u regiji prije transformacije, brzina njezina razvoja bila je znatno uvećana. Istina je da je raširenost računala i korištenje interneta još uvijek na relativno niskoj razini.¹³ No jedna se stvar čini sigurnom, a to je da informacije dopiru do onih koji donose odluke i do kreatora javnog mišljenja prilično brzo, a mediji je mogu iznimno brzo prenijeti milijunima ljudi.

Prva procjena: priča o uspjehu bez premca

Uvjeren sam da je ono što se dogodilo u srednjoistočnoj Europi u posljednjih petnaest godina priča o uspjehu bez premca u povijesti. Vjerujem to usprkos činjenici da sam u potpunosti svjestan boli i razočaranja s kojim je sve bilo povezano – time ću se baviti u drugom dijelu članka. Da budem malo precizniji, ovo je moja procjena: usprkos ozbiljnim problemima i nepravilnostima – procjenjujući situaciju iz perspektive velikih povijesnih promjena – ono što se dogodilo u tom dijelu svijeta, priča je o uspjehu.

Svoje uvjerenje temeljim na specifičnoj hijerarhiji vrijednosti. Drugi koji svoje prosudbe temelje na drukčijim vrijednostima ne moraju se složiti sa mnom.

Na ljestvici vrijednosti dodjeljujem počasno mjesto demokraciji i ljudskim pravima. Možda je to zato što sam – zajedno s mnogim svojim suvremenicima u srednjoistočnoj Europi – proživio različite

¹³ Televizori i mobiteli su iznimka, jer su oba u širokoj upotrebi.

oblike tiranije u kojima smo bili posve lišeni građanskih prava ili su nam ljudska prava bila ponižavajuće ograničena i u kojima smo bili podvrgnuti brutalnoj diskriminaciji koja se primjenjivala prema različitim kriterijima. Zato osjećam snažnu odbojnost prema argumentima koji uspoređuju učinke u Kini s onima u regiji srednjoistočne Europe, koji pristrano ili jednostrano naglašavaju veći ekonomski rast u Kini. Istina je da je stopa rasta u regiji srednjoistočne Europe mnogo niža nego u Kini, iako je još uvijek respektabilna, i kao što sam već naglasio, ritam promjena već je brži nego što je bio tijekom posljednjeg desetljeća prošloga režima. Spreman sam pomiriti se s nižom stopom rasta nego s naglim potezima Kineza sve dok je to popraćeno poštivanjem demokracije i ljudskih prava! Uviđam da ima onih koji svijet ne promatraju na takav način i koji vjeruju da bi moglo biti korisno prethoditi demokraciji ili je odgoditi na neodređeni rok da bi se postigao vrlo brzi gospodarski rast.

Mnogo puta političke institucije demokracije neugodno priječe koncentriranje na državne kapacitete za promicanje rasta, kao i uvjerljivo okončanje reformi, što je povezano s većim trzavicama. Po mojem mišljenju, te nedostatke umnogome nadmašuju prednosti veće slobode i prava koje osigurava demokracija. Državljanima srednjoistočne Europe činjenica da integracija s Europskom unijom djeluje kao sila stabilizacije i u političkoj sferi i u gospodarstvu olakšava stvaranje demokracije.

Smatram da je transformacija regije srednjoistočne Europe priča o uspjehu zato što je njome uspostavljen kapitalistički gospodarski sustav u povijesno kratkom vremenskom razdoblju, stavljajući time ponovno naše narode u razvojni tok koji vodi prema glavnome povijesnom smjeru. Nije da ja »volim« kapitalizam. To i nije baš privlačan sustav. No smatram dragocjenima one njegove značajke koje su neophodne za

ostvarivanje vrijednosti u koje vjerujem. Dugoročno gledano, gospodarske prednosti kapitalizma postat će očigledne i u regiji srednjoistočne Europe: održiva viša stopa rasta proizvodnje, produktivnosti i potrošnje nego što je bila u socijalističkom sustavu, tehničke inovacije, poduzetnički duh, i zajedno sa svime navedenim, rastuća razina blagostanja u društvu kao cjelini. Isto tako smatram da su vrijednosti gospodarskog rasta i povećanja životnog standarda koje kapitalizam donosi od prvenstvene važnosti. (Iako, ne i konačnost i jednostranost onih koji bi bili voljni odreći se demokracije za njega.) Povrh argumenta za povećanje materijalnih dobara, postoji još jedan koji je već bio spomenut: samo postojanje kapitalističkog sustava je neizostavni preduvjet za demokraciju koja funkcionira. To su prednosti koje prema mojoj ljestvici vrijednosti nadmašuju nedostatke kapitalizma. Prihvaćam da ima ljudi koji odmjeravaju prednosti i nedostatke prema drukčijim sustavima.

I naposljetku, razmatram transformaciju regije srednjoistočne Europe kao priču o uspjehu zato što se odvijala na miran način i bez nasilja. Moje životno iskustvo očito je oblikovalo moje dojmove u pogledu toga. Preživio sam svjetski rat, krvave progone, teške i blage diktature, osvetničke kampanje, pogublivanje i zatočavanje prijatelja. Bilo je dosta toga! Za mene je osobno činjenica da nije bilo krvoprolića, da nitko nije ubijen ni zatvoren nevjerojatno pozitivan razvoj događaja. Priznajem da ima onih koji na to gledaju drukčije. Oni vjeruju da je do promjena moglo doći ranije da se bivši režim ranije svrgnuo, pa makar oružanim putem. Ima onih koji osuđuju nedostatak kazni za krivce i smatraju provođenje pravde nedostatnim.

Činjenica da su vanjski utjecaji odigrali značajnu ulogu među pokretačkim silama kojima su vođene te promjene ne mijenja moje pozitivno mišljenje. Strani utjecaji,

kao što su znanje, iskustvo, kultura i kapital, dolazili su do zemalja srednjoistočne Europe, omogućavajući im bolju integraciju s Europskom unijom i globaliziranim svijetom. Svjestan sam da to neke ljude vrijeđa, jer se brinu za očuvanje nacionalnih tradicija. Isto tako, može ih uznemiriti činjenica da će sve to nesumnjivo rezultirati ograničavanjem političkog suvereniteta pojedinih država. Priznajem da smo tu suočeni s teškim ustupkom.

Pokušao sam otvoreno i ne previše opširno prikazati poredak vrijednosti na kojima se temelje moje osobne prosudbe. Ne radim to samo zbog rasprave. Tu nema mjesta za racionalno dokazivanje, nešto čime se mi ekonomisti uvijek pokušavamo baviti. Postoje metaracionalne ideje, te uvjerenja i želje koje se kriju iza tih procjena – i u tom je smislu neizbježno je da će mišljenja pojedinaca s drukčijim svjetonazorima razmimoilaziti. Čak i kad bismo se – iz perspektive velikih događaja u svjetskoj povijesti – složili o tome što se zapravo dogodilo u regiji srednjoistočne Europe, ne možemo računati na to da bismo postigli suglasnost u procjeni rezultata istoga.

IZ PERSPEKTIVE SVAKODNEVNOG ŽIVOTA

Problemi i brige

Emocije uspjeha i neuspjeha smjenjuju se u životu svakoga tko je sudjelovao u transformacijama koje su se odvijale u regiji srednjoistočne Europe ili ih je uživljeno promatrao. Ni ne pokušavam se ovdje upuštati u jeftinu kampanju »promocije uspješnosti«. Ne suočavamo se sa zamišljenim poteškoćama, niti se s tim problemima suočava mali dio stanovništva; suočeni smo s vrlo stvarnim i ozbiljnim negativnim fenomenima.

Na početku novoga razdoblja stvarni dohodak većine stanovnika koji su živjeli u regiji srednjoistočne Europe bio je znatno niži od prosjeka u zemljama članicama Europske unije, a značajan udio stanovništva bio je na granici siromaštva. Otada – bez obzira na to koliko se svijet oko nas promijenio – stvarni dohodak znatnog dijela stanovništva ostao je isti, a mnogi od osiromašenih zapeli su na niskoj razini svog prijašnjeg životnog standarda. A tu je i nezanemarivi broj ljudi čiji se životni standard znatno srozao. Ne možemo biti sigurni da je u svakom pojedinačnom slučaju ta degradacija bila povezana s promjenom političkog sustava, no sigurno se dogodila u razdoblju nakon 1990. godine. To su oni pojedinci koji sebe smatraju nesumnjivim žrtvama toga razdoblja.

Dramatično restrukturiranje dogodilo se u području raspodjele dohotka i potrošnje. Iako su kritičari socijalističkog sustava s pravom prigovarali da je sustav materijalnih povlastica uistinu postojao, raspodjela dohotka i potrošnje uglavnom se odvijala u prilično uskom okviru. Deset do petnaest proteklih godina bilo je dovoljno da dođe do izraženog porasta postojećih razina nejednakosti, kao što je prikazano u tablicama 6. i 7.¹⁴ S jedne strane, dotada nepoznata razina sumnjivog bogatstva postala je vidljiva odmah, dok je s druge strane siromaštvo, koje je ranije bilo manje očigledno, postalo produbljenije i mnogo vidljivije. Mnogi pojedinci s osjećajem za socijalnu pravdu koji inače nisu bili žrtve restrukturiranja smatraju to užasnim.

Ozbiljni problemi koji su gore navedeni povezani su s pitanjem zaposlenosti. Otvorena nezaposlenost nije bila poznata u socijalističkoj ekonomiji; stopa zaposlenosti bila je jako visoka i svaki se radnik mogao osjećati sigurnim na svojem rad-

¹⁴ Neke mađarske analize pokazuju veće nejednakosti nego što su prikazane u tablici 6. (vidjeti na primjer Tóth, 2004.).

nom mjestu. Uistinu, prevladavala je obrnuta neravnoteža. Socijalistička ekonomija stvarala je kronične manjkove, uključujući i kronični manjak radne snage – barem u razvijenijim i industrijaliziranim zemljama srednjoistočne Europe. Bez obzira na to kakav je to imalo učinak na učinkovitost, radnicima je posao bio siguran. Tome je došao kraj. Stopa zaposlenosti znatno se smanjila i pojavila se otvorena nezaposlenost. Njezina stopa razlikuje se od zemlje do zemlje, te su u nekim zemljama srednjoistočne Europe takvi postoci niži od ukupnog europskog prosjeka, a u drugima viši, što je prikazano u tablici 8. Eksplozija nezaposlenosti je traumatično je pogodila sva ova društva, kao što se vidi u tablici 9.

Nestala je radna sigurnost. To se dogodilo u vrijeme kada je i život postao nesigurnijim na bezbroj načina. U socijalističkim društvima su oni koji su izbjegavali riskantne političke aktivnosti živjeli u relativno solidnim i predvidljivim uvjetima. Sada je odjednom sve u pokretu i ništa se više ne zna unaprijed. Prije je tvrtka postojala vječno; danas se one osnivaju i propadaju iz dana u dan. Prije su cijene proizvoda bile iste tijekom dugačkog vremenskog razdoblja, sada se stalno mijenjaju. Prosječni građanin ne može shvatiti kamatne stope, pa čak ni devizni tečaj. Iako je nekada bilo nevjerojatno teško steći stan, kad ste ga jednom stekli, bilo kao stanar ili podstanar, bilo vas je gotovo nemoguće izbaciti iz njega. Sad vas se može izbaciti ako jednostavno ne platite stanarinu. Kako je ukinuta policijska država, javna sigurnost se smanjila (vidjeti tablicu 10). Sve što je bilo kruto zbog bahatih predstavnika vlasti i birokracije postalo je savitljivo, riskantno i nesigurno zbog utjecaja tržišnih sila, konkurencije i građanskih prava koja jamče veću slobodu kretanja.

Korupcija je opstojala i u starome režimu, uglavnom u područjima uzajamnih usluga koje su se radile preko političkih ili osobnih kontakata. Iako je bilo slučajeva

podmićivanja, oni nisu bili uobičajeni i najčešće su se događali na nižim razinama ekonomije »oskudice«, za »podmazivanje«. Većina postupaka korupcije ostajala je nevidljiva i odvijala se iza kulisa. Danas je korupcija široko rasprostranjena u bezbroj transakcija u političkoj, ekonomskoj i kulturnoj sferi, u malim i velikim privatnim transakcijama, na najvišim i najnižim razinama vladine i društvene hijerarhije. Mnogi slučajevi korupcije postali su općepoznati. Svi su gnjevni i – često nehotice – mnogi ljudi su ukaljani. Gotovo je nemoguće izbjeći uključenost u transakciju u kojoj se jedna od stranaka bavi sumnjivim poslom, i u kojoj klijent, građanin, kupac ili prodavač ne pokušava nekoga podmititi ili biti sudionikom neke vrste plana za utaju poreza.

Ljudi su isto tako uznemireni zbog nereda koji je prisutan u političkoj areni. Mnogi smatraju da višestranački sustav nije stvorio preduvjete za ozbiljno političko nadmetanje, nego je rezultirao neobuzdanom borbom za vlast, lažima, praznim obećanjima i stalnim bombastičnim napadima oporbe na bilo koga tko je trenutno na vlasti. Značajan dio stanovništva nema dovoljno povjerenja u svoj parlament. U tom pogledu, razlika između 15 starih i 8 novih članica Europske unije je ogromna, kao što se vidi u tablici 11. Političare se sumnjiči za uključenost u korupciju, ponekad zato što su prekršili zakon, ili barem nepisana pravila etike, a ponekad zato što su ih oklevetali politički suparnici.

Spomenuo sam neka od najozbiljnijih pitanja. Iako bih mogao nastaviti, mislim da bi ovo trebalo biti dovoljno da pokaže da ne govorimo o beznačajnim neugodnostima, nego o golemim i ozbiljnim problemima.

Socijalna dispozicija

Provedeno je mnogo anketa koje istražuju raspoloženje i socijalnu dispoziciju građana zemalja srednjoistočne Europe. One ukazuju na činjenicu da su

ta mišljenja podijeljena. Mnogo je više anketiranih osoba potvrdno odgovorilo na (naizgled) jednostavno pitanje: »Jeste li zadovoljni svojim životom?« u starijim zemljama članicama EU nego u osam novih država članica koje razmatramo, kao što je prikazano u tablici 12. Omjer niječnih odgovora razlikuje se od zemlje do zemlje, kao što se vidi u tablici 13. Čini se da je u približnom prosjeku svaka treća osoba u regiji donekle ili jako nezadovoljna svojim životom.¹⁵

Kognitivni problemi

Intenzitet kojim ljudi reagiraju na nevolje, ili stupanj ogorčenosti nije samo funkcija stvarnih poteškoća povezanih sa samim problemom. Kada netko doživljava poteškoće ili promatra one u nevolji s empatijom, mnogo toga ovisi o tome kako osoba doživljava dotični problem i kako se nosi s njime. Pokušajmo razmotriti neke od najvažnijih **kognitivnih problema** sa stajališta naše teme.

1. Prije nego što se nešto dogodi imamo određene nade i očekivanja. Nakon što se nešto dogodi, često smo razočarani.¹⁶ Kako je razočaranje socijalizmom postajalo sve izraženije, i očekivanja su postala veća. Pojavila se nada da će promjena sustava riješiti sve probleme, brzo i svima.

Osnovane nade bile su pomiješane s krivim predodžbama i lažnim iluzijama. Izrazi poput »zapada«, »tržišta«, »konkurencije« i »demokracije« rezultirali su mitskim

slikama koje su obećavale svjetlo bez sjene. Riječi otrežnjenja bile su malobrojne i udaljene, pogotovo iz usta vjerodostojnih pojedinaca. (Kada su pobornici staroga režima napadali kapitalizam, sve ih je manje ljudi slušalo.)

Prve velike nade uništene su ozbiljnom transformacijskom recesijom u devedesetima. Ljudi su se jedva stigli oporaviti od nje prije nego što su stvorena nova i nerealna očekivanja, ovaj put u svezi s članstvom u Europskoj uniji. Ta su očekivanja poticale različite fraze koje su se pozivale na »konvergenciju« i obećavale mnogostruku potporu koju će Europska unija pružiti. Mnogi su čekali mnogobrojne i neminovne povlastice pridruživanja s naivnom nestrpljivošću.

Problemi su veliki. Ali povećavaju se u mnogo većoj mjeri zbog **razočaranja**.

2. Dobro poznati fenomen u socijalnoj psihologiji je to da kako se osoba osjeća u pogledu nečega ne ovisi samo o stvarnim okolnostima, nego i o tome **s kime se osoba uspoređuje**. Tijekom razdoblja popuštanja socijalističkog sustava, ljudi koji su živjeli na zapadnoj periferiji sovjetskog carstva tješili su se time da im je još uvijek bolje nego onima koji žive u Sovjetskom Savezu. To samoohrabivanje zvučalo je još vjerodostojnije, posebice u

¹⁵ Podaci u tablicama 12. i 13. dolaze iz različitih izvora i temelje se na različitim anketama. Valja napomenuti da usprkos dvama vrstama pristupa, karakteristične razlike između regija su prilično bliske.

¹⁶ Albert O. Hirschman (1982.) ukazuje da je razočaranje dio ljudskog stanja. Poziva se na Kanta koji je ustvrdio: »Čak i kad biste čovjeku dali sve što želi, on bi ipak u tom istom trenutku osjetio **da sve nije sve**.« (Vidjeti Karamzin, 2003.:40).

Stanovnici zapadne civilizacije posebice proživljavaju stanje stalne nezasićenosti i gubitka iluzija. U našem slučaju, taj opći osjećaj još je pogoršan zbog frustracije koja se osjeća zbog neostvarenih očekivanja povezanih s tranzicijom iz socijalizma.

zemljama poput Mađarske, mojoj rodnoj zemlji, u kojoj su se pokusi s tržišno-ekonomskim reformama odvijali neko vrijeme. No kako su se granice zemalja otvarale, a pogotovo sada kad su postale članice Europske unije, te »referentne točke« su se općenito pomaknule. Svi su počeli uspoređivati vlastite prilike s prilikama u Njemačkoj, Francuskoj ili Skandinaviji. Naravno, što su viši standardi usporedbe, to je veće i nezadovoljstvo s mjestom u kojem živimo. Nestrpljivost je razumljiva: sad kad smo članice Europske unije, kad ćemo uhvatiti korak s drugim zemljama članicama? No to isto tako vodi prema beznadnim čežnjama. Oni koji se drže usporedbe sa zapadom vjerojatno će uvijek ostati ogorčeni, nestrpljivi i razočarani.

3. Ljudi lako zaboravljaju; i kolektivno i pojedinačno sjećanje krajnje je nepouzđano. Desetljećima unazad bili smo preplavljeni pritužbama pojedinaca da su određeni proizvodi nedostupni: mnogo se godina moralo čekati na automobil ili stan ili telefonsku liniju. Danas se čini da ću ja, koji sam jednom bio autor knjige *Ekonomija oskudice* (1980.), ostati jedini građanin istočne Europe koji se još uvijek sjeća ekonomije oskudice i istinski je sretan što je ona završila. Kronični manjkovi zamijenjeni su bogatim ponudama. Danas ljudi gundaju da smo preplavljeni nevjerojatnim brojem proizvoda, da su cijene previsoke i da ljude muči »potrošačko društvo«.

Kao rezultat te slabe memorije, postignuća od temeljne važnosti, materijalne i nematerijalne povlastice se omalovažavaju (kao sloboda govora, udruživanja i kretanja, slobodno nadmetanje ideja, pravo na protestiranje i tako dalje), iako su

ona jasno vidljiva u svakodnevnom životu ljudi. Umjesto toga, trenutnim se problemima pridaje veća relativna važnost.

U anketi provedenoj 2004. godine pojedince se tražilo da na ljestvici od –100 do 100 ocijene svoju trenutnu vladu i usporede je s vladom prije promjene političkog sustava, kao što se vidi u tablici 14. i Roseovom tumačenju te tablice (2005.). Iako su tadašnje vlade dobile veće ocjene, nevjerojatno je da ocjene za prijašnji sustav nisu bile mnogo niže. Groteskno, sve to vodi do osjećaja nostalgije. Mnogi koji su mrmljali i nadali se promjenama tijekom komunističkog razdoblja razmišljaju o tome da stari sustav i nije bio tako loš.

4. Naposljetku, želio bih spomenuti nedostatke uzročne analize.

Uzročna analiza

Postoje mnogi uzroci problema i poteškoća s kojima se suočavaju ljudi srednjoistočne Europe. Naglasit ću samo neke od njih.

Razina razvoja regije zaostaje za razinom Zapada. To nije novi fenomen: tako je već stoljećima. Kao što se vidi u tablici 15., tijekom socijalističkog razdoblja taj relativni jaz se još više produbio. Postoji velika mogućnost da će se taj relativni zaostatak postupno smanjivati, no nije vjerojatno da bi se u socijalno-ekonomsko-političkoj areni moglo dogoditi bilo što što bi taj jaz (koji je više nalik bezdanu!) uklonilo u skorju budućnosti, kao što je prikazano u tablici 16. Mnogi negativni fenomeni, kao siromaštvo, zaostajanje u tehnološkom razvoju, nedostatak dostupnih resursa za zdravstvenu njegu, obrazovanje i znanstveno istraživanje mogu se prvenstveno (ali ne isključivo) objasniti činjenicom da je regija u srednjoj razini razvoja, daleko od onih na vrhu.

Dio problema isto tako proizlazi iz činjenice da smo u tranziciji. Struktura proizvodnje morala se reorganizirati, jer kako su stare linije proizvodnje prestale postojati, nove nisu odmah zauzele njihova mjesta. Novi vakuum, nove rupe u zakonu i nedostatak regulative pojavili su se usred institucionalne transformacije. Dok je na mnogim mjestima stara garda smijenjena, nove uprave su još bile neiskusne. Činjenica da su te poteškoće tranzicijske prirode nije dovoljna da uvjeri svakoga jer je teško čekati da one prođu.

Drugi problemi potječu od same prirode sustava. Kao i svaki sustav, kapitalizam ima određene urođene specifične negativne značajke. Sve dok je kapitalizam ono što jest, bit će nezaposlenosti, dohodovne nejednakosti, ekonomskih dobitnika i gubitnika, pretjeranog oglašavanja i tako dalje. Mudre i dosljedne vladine politike koje su usmjerene prema budućnosti mogu ublažiti neke od tih urođenih nedostataka, no ne mogu ih u potpunosti ukloniti. Ozbiljni i trezveni pobornici kapitalističkog sustava prihvaćaju te probleme jer, usprkos nedostacima, smatraju da je ukupni paket probavljiviji od socijalističkog sustava.

Isto se može reći o demokraciji. Mnogobrojni građani srednjoistočne Europe čije su iluzije o demokraciji raspršene podsjećaju na razočarane ljubavnike. Smetaju im često jalove verbalne tirade koje se odvijaju u parlamentu, uzajamne optužbe različitih političkih stranaka, lažna obećanja i skandalozne afere koje se zataškavaju. Pa ipak, to nisu anomalije koje se povezuju s mladim demokracijama! Slični fenomeni često se mogu uočiti u velikim demokracijama s dugom poviješću; nisu ograničeni na relativno novopridošle. Važnost istine koja se odražava u Churchillovim riječima neće biti umanjena, iako su se one citirale milijunima puta. Čak i uz sve svoje nedostanke, demokracija je još uvijek bolji sustav od bilo kojeg oblika tiranije, bez obzira kako mudar, prosvijetljen ili čiste savjesti

diktator može biti. Nažalost, u zemljama srednjoistočne Europe nezanemarivi dio stanovništva ne razmišlja na ovaj način. Tablica 17. upozorava na taj uznemirujući fenomen.

Pogrešne odluke političara – vlada, stranke na vlasti ili oporbe, ili vodstva neke od različitih grupa koje se zalažu za neki cilj – mogu stvoriti probleme, ili zaoštriti već postojeće probleme do kojih je došlo zbog vanjskih okolnosti. Razmotrite sljedeći primjer. Može se sa sigurnošću reći da kapitalizam rađa nejednakost. No porezne politike koje favoriziraju bogate dok oštećuju osiromašene, ili loše raspodijeljene državne subvencije mogu stvari učiniti još gorima.

Identificirao sam pet glavnih uzroka sadašnjih problema (srednja razina razvoja, problemi do koji je dovela tranzicija, specifični problemi kapitalizma i demokracije ili pogrešne odluke političara); naravno ima i drugih. Jedan od razloga za postojanje osjećaja opće klonulosti u društvu leži u zbrci svih tih različitih uzroka u glavama ljudi. U slučaju multikauzalnih fenomena, cilj i jasna identifikacija i razdvajanje različitih uzroka težak je zadatak, čak i profesionalnim analitičarima. Nije ni čudo da se ljudima koji nisu specijalizirani za to područje potkradaju pogreške dok sami sebi razjašnjavaju uzroke.

Još jednom o vrijednosnim prosudbama

Pokušao sam se suzdržati od lažne generalizacije. Stoga mi dopustite da ponovim, kao što sam već ranije naglasio, da je mišljenje javnosti podijeljeno: stavovi sežu od zadovoljstva uz manje zadržke, preko gundanja i prigovaranja, sve do gnjevnog nezadovoljstva. Dopustite mi nekoliko komentara u pogledu raspoloženja onih čija prosudba naginje prema negativnom.

Među onima koji daju negativne prosudbe postoji nesretna mješavina poluistinitih i polupogrešnih uspostava činjenica, napola

potkrijepljenih i napola pogrešnih uzročnih analiza i rangiranje vrijednosti koje na čelo stavlja vrijednosti svakodnevnog života. Oni koji prosuđuju iz takve perspektive ne razmišljaju iz stoljećima duge povijesne perspektive. Ne mare kakve će rezultate kapitalistički gospodarski sustav i demokratski politički poredak polučiti u dalekoj budućnosti. S tim se problemima suočavaju danas, pate zbog njih sada ili su povrijeđeni gledajući druge koji sada pate – i iz tog razloga, njihovo iskustvo promjene do koje je došlo u sustavu je iskustvo neuspjeha, a ne uspjeha.

Nitko nema pravo zanemariti negativne procjene razočaranih pojedinaca. Nitko nema pravo optužiti ih za kratkovidnost ili ignoriranje razumijevanja velikih povijesnih međusobnih odnosa. Svaka osoba ima samo jedan život. Osobi koja ima, recimo, pedeset ili šezdeset godina, koja je možda nezaposlena, neće obećanje da će kasnijim generacijama biti bolje shvatiti utješnim, jer neće imati priliku sama u tome uživati. Teško je čak i mladim generacijama govoriti da budu strpljivi, jer nijedan trenutak koji je izgubljen danas ne može se uistinu nadoknaditi boljim trenutkom u budućnosti.

Iz toga razloga, bih li trebao opozvati izjavu koju sam dao u prvome dijelu kad sam naveo da se velika transformacija regije srednjoistočne Europe u osnovi može karakterizirati kao uspjeh bez premca? Ne, ne želim to povući. Ne vjerujem da je moguće, ili što se toga tiče dopustivo, sastaviti neku vrstu bilance u svrhu donošenja sažete i sveobuhvatne vrijednosne prosudbe. Prema takvom gledištu, postoje uspjesi (s pozitivnim predznakom) i neuspjesi (s negativnim predznakom), a ako je bilanca pozitivna, onda se krajnji rezultat može proglasiti uspješnim; ako je negativna, mora se promatrati kao neuspjeh. Ne mogu prihvatiti taj računski »bilancirani« pristup.

Vodim dva računa i ne miješam ih. S jedne strane, s radošću priznajem veliki uspjeh na razini svjetske povijesti: stvo-

ren je sustav koji je bolji od prethodnog, bez krvoprolića i nevjerojatnom brzinom. S druge strane, imam popis dobrih i loših iskustava u svakodnevnom životu; mnogo radosti i mnogo patnje. Smatram da je razumno i obranjivo reći da se ono što se dogodilo u regiji istovremeno može smatrati uspjehom u smislu globalne povijesne važnosti i neuspjehom u mnogim važnim aspektima zato što je prouzročilo patnju, ogorčenost i razočaranje tolikim ljudima.

O ZADAĆAMA EKONOMSKE PROFESIJE

Nemam namjeru kriviti čovjeka na ulici zato što nije besprijekorno procesuirao svoje iskustvo i što je možda došao do pogrešnih zaključaka u pogledu ovih problema. No ne bih jednako razriješio krivnje nas, ljudi koji se bave istraživanjem u području ekonomije. Ne namjenjujem ovo samo osobama koje slučajno žive u srednjoistočnoj Europi, nego i svima onima koje zanima ta regija ili slična pitanja, gdje god živjeli.

Možda smo otišli predaleko u prihvaćanju slavne Keynesove primjedbe, prema kojoj ćemo dugoročno gledano svi biti mrtvi. Vrsta stvarne dugoročne analize kakvom sam se pokušao baviti u drugom dijelu članka prilično je rijetka. Danas se na mnogim doktorskim studijima ekonomije ne propisuje izučavanje povijesti. Jedan od razloga za uglavnom negativne prosudbe koje dominiraju u javnom mišljenju srednjoistočne Europe u pogledu velike transformacije je taj što su osobe koje se bave društvenim znanostima zanemarile analizu i procjenu rezultata u potrebnom povijesnom okviru.

Razne discipline društvenih znanosti nisu odvojene samo od povijesne znanosti, nego i jedna od druge. Pripremajući ovaj članak, naišao sam na nesretni fenomen da se literatura političkih znanosti koja se bavi prijelazom iz diktature u demokraciju goto-

vo uopće ne poziva na studije ekonomista, dok ekonomisti gotovo potpuno ignoriraju radove političke znanosti. Bez interdisciplinarnog pristupa nemoguće je razumjeti i procijeniti velike transformacije.

Ekonomija koja pripada središnjoj struji prepušta temeljitu kritiku kapitalističke ekonomije onima koji izražavaju radikalne stavove. Čak i kada prihvaća činjenicu da može biti problema, uljuljkava se u vjerovanje da se ti problemi mogu uspješno riješiti primjenom odgovarajućih mjera. Negira da sustav može imati prirodene, nepremostive genetske nedostatke.

U našoj je profesiji pažljivo i savjesno odjeljivanje uspostave činjenica i njihove procjene prilično rijetko. Nije uobičajeno iskreno ukazati na rangiranje vrijednosti koje se kriju iza izjava ekonomista. Smatramo samo po sebi očitim da svi dijele implicitne vrijednosti koje se aksiomatski prihvaćaju u našoj profesiji: učinkovitost, produktivnost, konkurentnost, rast, možda načelo pravične raspodjele dohotka; no ipak, dalje od toga rijetki su oni koji pridaju važnost drugim vrijednostima.

Postoje akademski ekonomisti koji se rado obraćaju širem auditoriju čitatelja. Čak i oni koji to ne pokušavaju, vrše neizravni utjecaj. Vodeći političari, državnici, poslov-

ni ljudi, novinari i analitičari koji stvaraju javno mišljenje uzimaju ih u obzir. Ne samo da možemo veliku transformaciju učiniti uspješnijom davanjem politički korektnih preporuka, nego možemo doprinijeti informiranijem i uravnoteženom procesuiranju iskustava i pomoći ljudima da ispravno procijene promjene.

Velika transformacija srednjoistočne Europe je okončana. Više nego jednom, čuo sam ironični komentar svojih kolega: »Nakon toga, toliko o tvojoj čudnoj znanosti 'tranzitologije'.« Ne vjerujem da je tako. Kako će se transformacija Kine i Vijetnama nastaviti? Što će se dogoditi na Kubi? Kako će se velika transformacija odvijati u Iraku pod stranom vojnom okupacijom? Kako će se transformirati Iran? Kakva će se transformacija dogoditi u muslimanskim zemljama?

Svaka je transformacija drukčija. Ipak, postoje zajednički elementi. I uistinu možemo razumjeti jedinstvena svojstva svake zemlje samo ako je usporedimo s drugima. Ne samo da »tranzitologija« nije gotova; njezino djelovanje nije ni započelo sa željenim temeljitim pristupom. Nadam se da će ovaj članak pokrenuti savjesno proučavanje nagomilanog znanja o ovome predmetu.

Tablica 1.

Stope rasta u socijalizmu i kapitalizmu

Zemlja	BDP po stanovniku			Prosječne stope rasta BDP-a po stanovniku			
	(1990. u dolarima)		(1950. = 100)	(postotak)			
	1950.	1989.	1990.	1950-e	1960-e	1970-e	1980-e
Čehoslovačka	3 501	8 768	250	3,9	2,9	2,1	1,2
SSSR	2 841	7 098	250	3,4	3,6	2,2	0,9
Poljska	2 447	5 684	232	2,4	3,2	3,4	-0,4
Mađarska	2 480	6 903	278	4,0	3,8	2,1	1,0
Socijalističke 4	2 819	7 013	239	3,3	3,5	2,3	0,8
Austrija	3 706	16 369	442	6,3	4,2	3,9	2,0
Belgija	5 462	16 744	307	2,4	4,2	3,3	1,9
Danska	6 943	18 261	263	2,9	3,8	2,0	1,8
Finska	4 253	16 946	398	3,3	4,4	3,3	3,2
Francuska	5 271	17 730	336	3,7	4,6	3,0	1,7
Grčka	1 915	10 086	527	5,0	6,6	4,4	1,3
Irska	3 453	10 880	315	1,7	4,2	3,2	2,7
Italija	3 502	15 969	456	5,6	5,4	2,9	2,3
Nizozemska	5 996	16 695	278	2,8	4,0	2,5	1,3
Portugal	2 086	10 372	497	3,1	6,0	4,5	3,0
Španjolska	2 189	11 582	529	3,5	7,1	4,2	2,5
Švedska	6 739	17 593	261	2,5	3,8	2,0	1,8
UK	6 939	16 414	237	1,7	2,5	2,2	2,2
EU 13	4 688	15 519	337	3,2	4,3	2,9	2,1

Bilješke: Podaci za Luksemburg nisu dostupni. Podaci za Njemačku su isključeni, jer su bili dostupni samo za Njemačku u njezinim (zajedničkim) granicama iz 1991. godine. Podaci za 1949. nisu bili dostupni za Poljsku kako bi se izračunao rast po stanovniku u 1950. godini; prosječna stopa rasta za 1950-e odnosi se na razdoblje od 1951. do 1959. godine.

Izvor: OECD baza podataka uz Maddison (2003.).

Tablica 2.

Rast prije i poslije 1989. godine, i recesija poslije transformacije

Zemlja	BDP/NMP indeks				Prosječne godišnje stope rasta	
	1980.	1990.	1995.	2003.	1980. – 1989.	1995. – 2003.
	(1989. = 100)				(postotak)	
Češka Republika	85	99	94	106	1,8	1,5
Estonija	75	92	66	101	3,2	5,5
Mađarska	86	97	86	116	1,7	3,8
Latvija	69	103	51	79	4,2	5,6
Litva	65	97	56	81	4,9	4,7
Poljska	91	88	99	135	1,1	4,0
Slovačka	85	98	84	117	1,8	4,2
Slovenija	99	92	89	120	0,1	3,8
CEE 8	86	94	91	121	1,7	3,6
EU 15	..	103	111	132	..	2,2

Bilješke: Stope rasta prije 1990. za CEE 8 temelje se na neto materijalnom proizvodu (NMP) koji se rabi za rast u socijalističkim zemljama. Podaci za 1980. godinu za Češku i Slovačku Republiku odnosi se na Čehoslovačku.

Izvori: Temelji se na UN Gospodarsko Vijeće za Europu (UN ECE) *Economic Survey of Europe* 2001., br.1, str. 254. i UN ECE *Economic Survey of Europe* 1999., br. 1, tablica A.1.; revidirano za UN ECE *Economic Survey of Europe* 2005, br.1, str. 117.

Tablica 3.

Prosječne stope rasta za razdoblje 1995.-2003.

Zemlja	Prosječni stvarni rast BDP po stanovniku	Prosječni rast radne produktivnosti (postotak)	Prosječni rast potrošnje po stanovniku
Češka Republika	2,2	2,6	3,0
Estonija	6,6	6,6	7,3
Mađarska	4,1	3,2	4,5
Latvija	7,3	8,2	7,6
Litva	6,3	6,6	7,1
Poljska	4,2	4,8	4,5
Slovačka	3,9	3,6	3,7
Slovenija	3,8	3,3	2,6
CEE 8	4,0	4,2	4,3
Austrija	2,0	1,7	1,3
Belgija	1,9	1,3	1,7
Danska	1,7	1,5	1,0
Finska	3,4	2,3	3,0
Francuska	1,8	1,2	1,8
Njemačka	1,2	0,9	1,0
Grčka	3,6	2,5	2,7
Irska	6,0	3,6	4,2
Italija	1,3	0,3	1,7
Luksemburg	3,9	3,4	2,6
Nizozemska	1,7	0,7	1,8
Portugal	1,8	0,2	2,1
Španjolska	2,8	-0,2	2,9
Švedska	2,4	2,0	2,1
UK	2,5	1,7	3,2
EU 15	1,8	0,9	1,9

Izvor: Economist Intelligence Unit – Podaci po zemljama na <www.eiu.com>.

Tablica 4.

Neuvažavanje izbora

Zemlja	Izbori 1989.-2004.	»Nevažeći izbori«	Godine neuvažavanja izbora
Češka Republika	5	3	1990., 1992., 1998.
Estonija	5	4	1990., 1995., 1999., 2003.
Mađarska	4	4	1990., 1994., 1998., 2002.
Latvija	5	4	1990., 1995., 1998., 2002.
Litva	5	4	1990., 1993., 1996., 2000.
Poljska	4	4	1991., 1993., 1997., 2001.
Slovačka	5	4	1990., 1992., 1994., 1998.
Slovenija	5	3	1990., 1993., 2004.
CEE 8	38	30	

Bilješka: »Neuvažavanje izbora« događa se kad postoji (i) značajno pregrupiranje unutar vladajuće koalicije nakon izbora, uključujući (ii) promjenu u vodstvu vlade i (iii) neku promjenu u političkim prioritetima; potpuno objašnjenje potražiti na sljedećoj mrežnoj stranici Zdeneka Kudrne <ies.fsv.cuni.cz/~kudrna/MemoTable4.pdf>.

Izvor: Sastavljeno na temelju izvješća Economist Intelligence Unit – dostupno na <www.eiu.com>.

Tablica 5.
Usporedba značajki

	A.	B.	C.	D.	E.
Značajke	CEE regija Transformacija Socijalizma u kapitalizam	Mađarska: Horizontalna uspostava vlade	Kina: Transformacija nakon Maoa	Zapadna Njemačka: Transformacija nakon Drugog svjetskog rata	Velika povijesna transformacija u Europi: od srednjeg vijeka u novi vijek, od predkapitalizma u kapitalizam
1 U glavnom smjeru razvoja ekonomskog sustava?	Da	Ne	Da	Da	Da
2 U glavnom smjeru razvoja političkog sustava?	Da	Ne	Ne	Da	Da
3 Paralelno u svim sferama?	Da	Da	Ne	Ne	Da (s vremenskim zaostacima)
4 Bez nasilja?	Da	Ne	Da	Ne	Ne
5 Bez strane vojne okupacije?	Da	Da	Da	Ne	Ne
6 Brzo?	Da, ne	Da, ne	Da, ne	Da, Ne	Ne (jako dugačko razdoblje)

Tablica 6.

Raspodjela dohotka: Ginnijev koeficijent

Zemlja	Pred-tranzicijsko razdoblje	Tranzicijsko razdoblje	Post-tranzicijsko razdoblje	Postotak promjene od razdoblja prije do razdoblja poslije tranzicije
	1987.-1989.	1996.-1997.	2001.-2002.	
Češka Republika	19,8	23,9	23,4	18
Estonija	28,0	36,1	39,3	40
Mađarska	22,5	25,4	26,7	19
Latvija	26,0	32,6	35,8	38
Litva	26,3	30,9	35,7	36
Poljska	27,5	33,4	35,3	28
Slovačka	19,4	24,9	26,7	38
Slovenija	21,0	24,0	24,4	16
CEE 8	23,8	28,9	30,9	29
EU 15	26,9	27,8	28,6	7

Bilješke: Ginnijev koeficijent je mjera stupnja nejednakosti u raspodjeli dohotka. Njegova je vrijednost nula u slučaju potpune jednakosti dohotka (svi primaju isti dohodak), a stotinu u slučaju potpune nejednakosti (jedno kućanstvo prima sav dohodak). Procjene u ovoj tablici temelje se na interpoliranim raspodjelama prema grupiranim podacima iz različitih anketa o potrošnji kućanstava. Zastupljenost u anketi može varirati s vremenom. Podaci se odnose na raspodjelu pojedinaca prema prihodu kućanstava prema broju pojedinaca. Pet podataka za EU nije dostupno – Belgija (2), Španjolska (2) i Portugal (1).

Izvori: CEE 8 podaci iz različitih izvora sastavljeni za potrebe UNICEF IRC TransMONEE 2004 Baza podataka. EU 15 podaci: OECD Society at a Glance: OECD Social indicators 2005 i World Development Indicators 2005 Svjetske banke.

Tablica 7.

Nejednakost potrošnje

Zemlja	Godina ankete	Udio dohotka ili potrošnje (postotak)				Najbogatijih 10% prema najsiromašnijih 10%	Najbogatijih 20% prema najsiromašnijih 20%
		Najsiromašnijih 10%	Najsiromašnijih 20%	Najbogatijih 20%	Najbogatijih 10%		
Češka Republika	1996.	4,3	10,3	35,9	22,4	5,2	3,5
Estonija	2000.	1,9	6,1	44	28,5	14,9	7,2
Mađarska	1999.	2,6	7,7	37,5	22,8	8,9	4,9
Latvija	1998.	2,9	7,6	40,3	25,9	8,9	5,3
Litva	2000.	3,2	7,9	40	24,9	7,9	5,1
Poljska	1999.	2,9	7,3	42,5	27,4	9,3	5,8
Slovačka	1996.	3,1	8,8	34,8	20,9	6,7	4
Slovenija	1998./99.	3,6	9,1	35,7	21,4	5,9	3,9
CEE 8	1996.-2000.	3,1	8,1	39,5	24,9	8,2	5,0
EU 15	1994.-2000.	2,7	7,4	40,2	25,1	9,6	5,6

Izvor: UN Human Development Report 2004 baza podataka.

Tablica 8.

Ukupna zaposlenost

Zemlja	(1989. = 100)							
	1990.	1991.	1992.	1993.	1996.	1999.	2002.	2003.
Češka Republika	99,1	93,6	91,2	89,8	93,5	88,2	88,0	87,4
Estonija	98,6	96,3	90,9	83,5	74,0	69,2	70,0	71,0
Mađarska	96,7	86,7	78,1	73,1	69,8	72,9	74,1	75,1
Latvija	100,1	99,3	92,1	85,7	72,4	73,9	75,4	76,8
Litva	97,3	99,6	97,4	93,4	87,0	85,0	82,0	83,9
Poljska	95,8	90,1	86,4	84,3	88,3	90,4	85,8	85,2
Slovačka	98,2	85,9	86,9	84,6	85,5	82,3	82,1	83,6
Slovenija	96,1	88,6	83,7	81,3	78,7	80,1	82,8	82,1
CEE 8	96,9	90,9	87,0	8,2	85,5	85,8	83,5	83,4
EU 15	101,8	102,3	101,1	99,6	100,7	105,2	109,2	109,5

Izvor: UN ECE Economic Survey of Europe 2005, br. 1, str. 125.

Tablica 9.

Stope nezaposlenosti

Zemlja	(postotak radne snage)						
	1990.	1992.	1993.	1996.	1999.	2002.	2003.
Češka Republika	0,7	2,6	3,5	3,5	9,4	9,8	10,3
Estonija	..	1,6	5,0	5,6	6,7	6,8	6,1
Mađarska	1,7	12,3	12,1	10,5	9,6	8,0	8,4
Latvija	..	2,3	5,8	7,2	9,1	8,5	8,6
Litva	..	3,5	3,4	6,2	10,0	10,9	9,8
Poljska	6,5	14,3	16,4	13,2	13,1	20,0	20,0
Slovačka	1,6	10,4	14,4	12,8	19,2	17,4	15,6
Slovenija	..	13,3	15,5	14,4	13,0	11,3	11,0
CEE 8	4,4	10,6	12,4	10,6	12,1	15,4	15,3
EU 15	7,3	8,7	10,0	10,2	8,7	7,7	8,1

Bilješka: Brojke za Estoniju odnose se samo na osobe koje su tražile posao do 1999. godine.

Izvori: Registrirane stope nezaposlenosti za CEE8 iz UN ECE *Economic Survey of Europe* 2004, br.2, str. 85.; standardizirane stope nezaposlenosti za EU-15 su iz UN ECE *Economic Survey of Europe* 2005, br.1, str. 126.

Tablica 10.
Stope kriminaliteta

Zemlja	(1989. = 100)			
	1990.	1994.	1998.	2002.
Češka Republika	180	309	355	313
Estonija	124	200	270	321
Mađarska	153	175	272	193
Latvija	117	146	137	190
Litva	118	189	260	247
Poljska	161	163	192	253
Slovačka	150	293	198	227
Slovenija	96	110	139	193
CEE 8	156	194	228	249

Bilješka: Podaci o kriminalitetu obuhvaćaju samo prijavljene i registrirane zločine. Stope kriminaliteta podložne su različitim nacionalnim zakonodavstvima.

Izvor: UNICEF IRC TransMONEE 2004 Baza podataka.

Tablica 11.

Povjerenje u parlament i druge institucije

	Parlament	Državna uprava	Obrazovni sustav
	(postotak onih koji imaju povjerenje u)		
Češka Republika	12,2	21,8	54,6
Estonija	27,0	40,4	73,9
Mađarska	34,0	49,6	64,3
Latvija	27,5	49,2	73,7
Litva	10,6	20,6	66,6
Poljska	32,8	32,6	81,2
Slovačka	42,8	38,7	76,3
Slovenija	25,3	25,3	80,3
CEE 8	29,3	33,8	73,7
Austrija	40,7	42,4	86,2
Belgija	39,1	46,1	77,9
Danska	48,6	54,9	75,0
Finska	43,7	40,9	88,8
Francuska	40,6	45,9	68,4
Njemačka	35,7	38,7	72,6
Grčka	29,0	20,2	37,0
Irska	31,1	59,3	86,4
Italija	34,1	33,2	53,2
Luksemburg	62,7	59,5	67,8
Nizozemska	55,3	37,5	73,1
Portugal	49,2	53,6	59,8
Španjolska	46,4	40,5	67,6
Švedska	51,1	48,8	67,8
UK	35,5	45,9	66,3
EU 15	39,1	41,1	66,8

Bilješka: Anketirane osobe trebale su odgovoriti na sljedeće pitanje: »Za svaku od navedenih institucija recite nam koliko povjerenja imate u njih; je li to mnogo, prilično mnogo, ne baš mnogo ili nimalo?« One koji su odgovorili »mного« i »prilično mnogo« računaju se kao osobe koje imaju povjerenja.

Izvor: Halman (2001., str. 187., 192. i 192.).

Tablica 12.

Životno zadovoljstvo

Zemlja	1990.-1993.	1995.-1997.	1999.-2002.
	(prosjeak na ljestvici od 1 do 10)		
Češka Republika	6,37	..	7,06
Estonija	6,00	5,00	5,93
Mađarska	6,03	..	5,80
Latvija	5,70	4,90	5,27
Litva	6,01	4,99	5,20
Poljska	6,64	6,42	6,20
Slovačka	6,15	..	6,03
Slovenija	6,29	6,46	7,23
CEE 8	6,40	6,20	6,20
Austrija	6,51	..	8,03
Belgija	7,60	7,93	7,43
Danska	8,16	..	8,24
Finska	7,68	7,78	7,87
Francuska	6,78	..	7,01
Njemačka	7,22	7,22	7,42
Grčka	6,67
Irska	7,88	..	8,20
Italija	7,30	..	7,17
Luksemburg	7,81
Nizozemska	7,77	..	7,85
Portugal	7,07	..	7,04
Španjolska	7,15	6,61	7,03
Švedska	7,97	7,77	7,64
UK	7,49	7,46	7,40
EU 15	7,26	7,24	7,30

Bilješke: Anketirane osobe trebale su dati odgovor na ljestvici od 1 (najmanje zadovoljni) do 10 (najzadovoljniji): »Uzevši sve u obzir, koliko ste zadovoljni svojim životom kao cjelinom ovih dana?« Tipičan uzorak bio je 1 000 anketiranih osoba po zemlji. *Izvori:* World Values Survey i European Values Survey; vidjeti mrežnu stranicu <www.worldvaluessurvey.com>. Sanfey i Teksoz (2005.) rabe te podatke za proučavanje životnog zadovoljstva u postsocijalističkim zemljama. Tablica koja prikazuje podatke za zemlje EU-8 nalazi se na str. 17. njihova članka. Zahvalan sam Peteru Sanfeyu i Utku Teksosu (EBRD), koji su mi dostavili dodatne podatke za EU-15 zemalja i podatke za prosjeke regija u izravnoj komunikaciji.

Tablica 13.

Životno zadovoljstvo: distribucija odgovora

<i>Zemlja</i>	<i>% neto posve nezadovoljnih</i>	<i>% neto ne baš jako zadovoljnih</i>	<i>% prilično zadovoljnih</i>	<i>% jako zadovoljnih</i>
	<i>(postotak odgovora)</i>			
Češka Republika	5	26	57	10
Estonija	11	35	47	6
Mađarska	11	34	45	9
Latvija	8	35	49	6
Litva	10	32	51	5
Poljska	9	28	50	11
Slovačka	13	33	48	6
Slovenija	2	12	65	20
CEE 8	9	29	50	10
EU 15	4	17	60	19

Bilješka: Anketiranim osobama postavljeno je sljedeće pitanje: »U cjelini, koliko ste zadovoljni svojim životom općenito? Biste li rekli da ste...?«

Izvor: Eurobarometerova anketa *Public Opinion in the Candidate Countries (Javno mišljenje u zemljama kandidatima)* provedena u listopadu-studenom 2003. godine; vidjeti sljedeću mrežnu stranicu <europe.eu.int./comm/public_opinion>.

Tablica 14.

Stavovi prema režimu: starom, novom i budućem

Zemlja	Stari režim	Sadašnji	Za pet godina
	(postotak pozitivnih odgovora)		
Češka Republika	32	69	82
Estonija	55	75	79
Mađarska	58	64	81
Latvija	50	51	71
Litva	59	70	84
Poljska	51	51	67
Slovačka	51	51	65
Slovenija	68	69	74
CEE 8	50	57	72

Bilješka: Anketiranim osobama postavljeno je sljedeće pitanje: »Ovdje je ljestvica za rangiranje kako vaš sustav vlade djeluje. Vrh ili plus 100 znači najbolje; dno ili minus 100 je najgore. Gdje biste na toj ljestvici postavili bivši komunistički režim / sadašnji sustav vlade sa slobodnim izborima i višestranačjem / naš sustav vlade za pet godina?«

Izvor: Rose (2005., str. 17).

Tablica 15.

Povijesna usporedba s Austrijom

	1870.	1913.	1937.	1950.	1980.	1989.	2000.
<i>Zemlja</i>	<i>(austrijski BDP po stanovniku = 100)</i>						
Čehoslovačka	62%	60%	91%	94%	58%	54%	43%
Mađarska	59%	61%	81%	67%	46%	42%	36%
Poljska	51%	50%	61%	66%	42%	35%	36%

Bilješka: Čehoslovačka je u 2000. godini prosjek Češke i Slovačke Republike.

Izvor: Izračunato prema OECD bazi podataka iz Maddison (2003.).

Tablica 16.

Vrijeme sustizanja zapadne Europe

<i>Zemlja</i>	Za EU 14 100%	Za EU 14 80%
	<i>(godine)</i>	
Češka Republika	38	21
Estonija	60	45
Mađarska	46	31
Latvija	74	59
Litva	68	52
Poljska	72	55
Slovačka	48	33
Slovenija	30	9
CEE 8	55	38

Bilješka: EU 14 znači sve stare članice, osim Luksemburga. Rezultati se temelje na pretpostavci stvarne stope rasta BDP-a po stanovniku od 1,74 % u EU 14.

Izvor: Wagner i Hlouskova (2005., str. 367.).

Tablica 17.

Podrška nedemokratskim alternativama

	<i>Komunistička</i>	<i>Vojna</i>	<i>Diktatorska</i>
	<i>(postotak koji smatra boljim)</i>		
Češka Republika	18	1	13
Estonija	8	2	40
Mađarska	17	2	17
Latvija	7	4	38
Litva	14	5	40
Poljska	23	6	33
Slovačka	30	3	25
Slovenija	23	6	27
CEE 8	21	4	29

Bilješka: Anketiranim osobama postavljeno je sljedeće pitanje: »Naš sadašnji sustav vlade nije jedini koji je ova zemlja imala. Neki ljudi kažu da bi nam bilo bolje da se zemljom upravlja drukčije. Što vi mislite? Trebamo se vratiti komunističkoj vladavini. Vojska bi trebala upravljati zemljom. Najbolje je imati snažnog vladara koji brzo može odlučiti o svemu.«

Izvor: Rose (2002., str. 10.).

LITERATURA¹⁷

- Bloch, M. (1989.) [1939.] *Feudal Society*. London: Routledge.
- Braudel, F. (1972.-1973.) [1949.] *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. New York: Harper and Row.
- Braudel, F. (1992.) [1969.-1979.] *Civilization and Capitalism, 15th-18th century. I-III.; I. The Structures of Everyday Life; II. The Wheels of Commerce; III. The Perspective of the World*. Berkeley: University of California Press.
- Brenner, R. (1976.) Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past and Present*, 70:30-75.
- Burke, P. (1990.) Interview Conducted by Karl Voelckel and Markus Reisenleitner. <http://www.univie.ac.at/Neuzeit/gburke.htm>
- Campos, N. F. and Coricelli, F. (2002.) Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should. *Journal of Economic Literature*, 40(3):793-836.
- Csaba, L. (2005.) *The New Political Economy of Emerging Europe*. Budapest: Akadémiai
- Dahl, R. A. (1971.) *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- European Bank for Reconstruction and Development (2002.) *Transition Report*. London: EBRD.
- European Commission (2003.) *Comprehensive Monitoring Report of the European Commission of 5 November 2003 on the State of Preparedness for EU Membership of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia*, 675 final (Brussels: European Union).
- Haggard, S. and Kaufman, R. R. (2005.) *The Political Economy of Democratic Transitions*. Princeton: Princeton University Press.
- Hayek, F. von (1944.) *Road to Serfdom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Halman, L. (2001.) *The European Values Study: A Third Wave*. Tilburg: EVS, WORC.
- Hirschman, A. O. (1982.) *Shifting Involvements*. Princeton: Princeton University Press
- Huntington, S. P. (1991.) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Karamzin, N. M. (2003.) [1789.-1790.] *Letters of a Russian Traveller*. Oxford: Voltaire Foundation.
- Klaniczay, G. (2001.) The Middle Ages. In: N. J. Smelser, and P.B. Baltes (ed.) *International Encyclopaedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier.
- Kolodko, G. (2000.) *From Shock to Therapy: The Political Economy of Post-socialist Transformation*. Oxford: Oxford University Press.
- Kornai, J. (1980.) *Economics of Shortage*. Amsterdam, New York: North-Holland Pub. Co.
- Kornai, J. (1992.) *The Socialist System*. Princeton - Oxford: Princeton University Press - Oxford University Press.
- Kornai, J. (1998.) *From Socialism to Capitalism: What is Meant by the 'Change of System'*. London: Social Market Foundation.
- Kornai, J. (2000.) Ten Years After 'The Road to a Free Economy', The Author Self-Evaluation. In: B. Pleskovic. and N. Stern (ed.), *Annual World Bank Conference on Development Economics 2000*. Washington, DC: The World Bank.
- Le Goff, J. (1982.) [1977.] *Time, Work, & Culture in the Middle Ages*. Chicago: University of Chicago Press.
- Maddison, A. (2003.) *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, Development Centre Studies
- McFaul, M. (2002.) The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship, *World Politics*, 54:212-244.
- O'Donnell, G. A., Schmitter P. C. and Whitehead, L. (1988.) *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Offe, C. (1996.) *Varieties of Transition: the East European and East German Experience*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Pirenne, H. (1937.) [1933.] *Economic and Social History of Medieval Europe*. New York: Harcourt, Brace and World Inc.
- Polányi, K. (1962.) [1944.] *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Paperback.
- Przeworski, A. (1991.) *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raeds, P. (2001.) When Were the Middle Ages? In: S. Sogner. (ed.), *Making Sense of Global History, The 19th International Congress of the Historical Sciences Oslo 2000 Commemorative Volume*. Oslo.

¹⁷ Ovaj popis isključuje literaturu koja se isključivo rabi kao statistički izvor za tablice, osim ako je izvor objavljeni članak ili knjiga.

- Roland, G. (2000.) *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Rose, R. (2002.) *A Bottom Up Evaluation of Enlargement Countries: New Europe Barometer 1*. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy.
- Rose, R. (2005.) *Insiders and Outsiders: New Europe Barometer 2004*. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy.
- Rose-Ackerman, S. (2005.) *From Elections to Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ruesschemeyer, D., Stephens, E. H. and Stephens, J. D. (1992.) *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Sanfey, P. and Teksoz, U. (2005.) Does Transition Make You Happy? EBRD Working Paper No. 91. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Schmitter, P. C. and Karl, T. L. (1991.) What Democracy Is ... And Is Not. *Journal of Democracy*, 2(3):76-88.
- Schumpeter, J. (1942.) *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Brothers.
- Stiglitz, J. (1999.) Whither Reform? *Annual Bank Conference on Development Economics*. Washington, DC: World Bank.
- Svejnár, J. (2002.) Transition Economies: Performance and Challenges. *The Journal of Economic Perspectives*, 16(1):3-28.
- Tilly, C. (1984.) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
- Tóth, I. Gy. (2004.) Income composition and inequalities 1987-2003. In: T. Kolosi, I. Gy. Tóth, and Gy. Vukovich (ed.) *Social Report 2004*. Budapest: TÁRKI
- Usher, D. (1981.) *The Economic Prerequisite to Democracy*. Oxford: Basil Blackwell
- Wagner, M. and Hlouskova, J. (2005.) CEEC Growth Projections: Certainly Necessary and Necessarily Uncertain, *Economics of Transition*, 13(2):341-372.
- Wallerstein, I. (1974.) *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. (1979.) *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

S engleskog jezika prevela
Marijana Javornik Čubrić